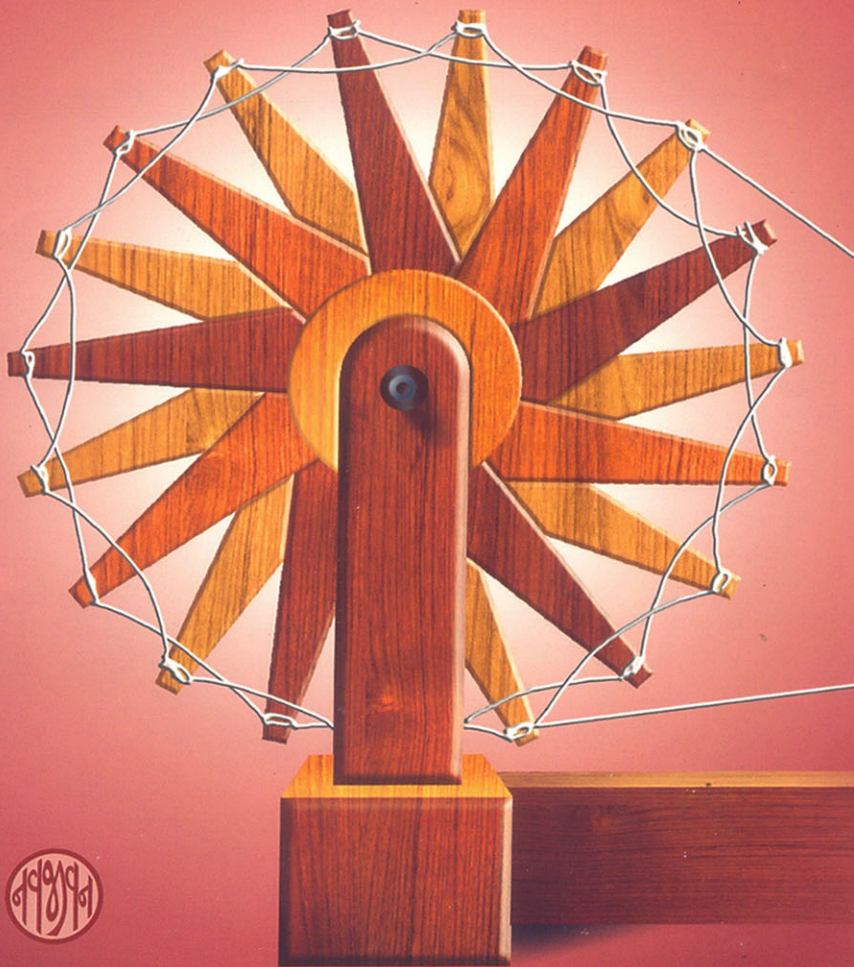

विधायक कार्यक्रम

त्याचें रहस्य व स्थान

मोहनदास करमचंद गांधी

विधायक कार्यक्रम

त्याचे रहस्य व स्थान

लेखक

मोहनदास करमचंद गांधी

अनुवादक

पांडुरंग गणेश देशपांडे

पहिली आवृत्ति, फेब्रुवारी १९४६

ISBN 978-81-7229-271-3

मुद्रक व प्रकाशक

विवेक जितेन्द्र देसाई

नवजीवन मुद्रणालय, अहमदाबाद-३८० ०१४

फोन ; ०७९ - २७५४०६३५, २७०४२६३४

E-mail : sales@navajivantrust.org

Website : www.navajivantrust.org

उपोद्घात

१९४१ मध्ये प्रथम लिहिलेल्या 'विधायक कार्यक्रमा'ची ही पूर्णपणे सुधारलेली नवीन आवृत्ति आहे. यांत ज्या बाबींचा समावेश केलेला आहे त्या कोणत्याही विशिष्ट क्रमाने घेतलेल्या नाहीत - आणि त्यांच्या महत्त्वाच्या दृष्टीने तर क्रम लावलेला नाहीच नाही. अमुक एक विषय स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचा असूनही त्याचा या कार्यक्रमांत समावेश करण्यात आलेला नाही असे वाचकास आढळून आले, तर तो मुद्दाम वगळण्यांत आला आहे असे त्याने समजू नये. मी दिलेल्या विषयांच्या यादीत त्याने तो बेलाशक दाखल करावा व मला कळवावे. माझी यादी संपूर्ण आहे असा माझा दावा नाही, ती केवळ उदाहरणादाखल आहे. या आवृत्तीत कित्येक नव्या आणि महत्त्वाच्या बाबी दाखल केलेल्या वाचकाला दिसून येतील.

विधायक कार्यक्रम पूर्ण स्वराज्य प्राप्त करण्याचा सत्याचा व अहिंसेचा मार्ग आहे, ही गोष्ट कार्यकर्ते व स्वयंसेवक यांनीच नव्हे तर सर्व वाचकांनी नीट ओळखून घ्यावी. यांची संपूर्ण अंमलबजावणी म्हणजेच पूर्ण स्वराज्य होय. अगदी पायापासून वरपर्यंत राष्ट्रनिर्मित करण्यासाठी योजलेल्या या समग्र विधायक कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यास सर्वच्या सर्व चाळीस कोटी लोक पुढे सरसावले आहेत, अशी कल्पना करा. असे झाले तर परकीय सत्तेच्या हाकलपट्टीसुद्धा सर्व अर्थांनी युक्त असे संपूर्ण स्वातंत्र्य आपल्याला मिळेल, या विषयी कोणाला शंका घेता येईल काय? टीकाकार जेव्हा माझ्या या विधानाचा उपहास करतात तेव्हा त्यांचा आशय इतकाच असतो की, हा कार्यक्रम पार पाडण्याच्या कामी चाळीस कोटी लोक कधीही एकमेकांशी सहकार्य करणार नाहीत, त्यांच्या या उपहासांत बरेच तथ्य आहे यात शंका नाही, याला माझे उत्तर असे आहे की, हे सर्व खरे असले तरीही एवढा प्रयत्न करून पाहण्याजोगा आहे. उत्साही आणि निष्ठावान कार्यकर्त्यांच्या एखाद्या मंडळाने जर हे काम अदम्य निश्चयाच्या बळाने अंगावर घेतले, तर हा कार्यक्रम इतर कोणत्याही कार्यक्रमाइतकाच अमलांत आणण्यासारखा आहे; इतकेंच नव्हे, तर इतर बहुतेक कार्यक्रमापेक्षा जास्त सुलभपणे अमलांत आणण्यासारखा आहे. ते कसेही असो, अहिंसेच्या पायावर रचलेला स्वराज्याचा कार्यक्रम जर हवा असेल, तर याच्या ऐवजी मजजवळ दुसरा कार्यक्रम नाही.

वैयक्तिक किंवा सामुदायिक सविनय कायदेभंग हा विधायक कार्याला साहाय्यक असतो आणि सशस्त्र बंडाची जागा तो पूर्णतया घेऊ शकतो. सशस्त्र बंडाकरिता शिक्षणाची जितकी जरूर असते तितकीच कायदेभंगासाठीही असते. फक्त त्याच्या पद्धति वेगळ्या असतात. दोन्ही बाबतीत प्रसंग उपस्थित झाला म्हणजे हत्यारे कशी वापरावीत हे शिकणे होय, व आता यांत कदाचित अणुबॉम्बपर्यंतही जावे लागणार. कायदेभंगासाठी हे शिक्षण विधायक कार्यक्रमाचे असते.

म्हणून कार्यकर्त्यांनी कायदेभंगाचे प्रसंग कधीही मुद्दाम घुंडाळावयाचे नाहीत. प्रत्यक्ष विधायक कार्यालय हाणून पाडण्याचा प्रयत्न होत असला तर मात्र त्यांनी कायदेभंगासाठी तयार राहावयाचे आहे. कायदेभंग कोठे करावा व कोठे करू नये ते एक दोन उदाहरणांवरून स्पष्ट दिसून येईल. आपल्याला माहित आहे की, राजकीय क्षेत्रांतील करारांच्या मार्गात अडथळे आणण्यात आलेले आहेत व आणता येतातही; परंतु एकमेकांशी वैयक्तिक मैत्री जोडण्याच्या मार्गात असे अडथळे आणता येत नाहीत. अशा प्रकारच्या निःस्वार्थ व मित्रत्वाच्या संबंधांवरच राजकीय करार आधारले गेले पाहिजेत. अशाच तऱ्हेने खादीचे केन्द्रीकरण झाल्यास तिला हाणून पाडणे सरकारला शक्य होईल, परंतु खादीची वैयक्तिक उत्पत्ती व वापर ही कोणत्याही सत्तेला थांबवता येणार नाहीत. खादी तयार करणे व वापरणे या गोष्टी लोकांवर त्यांच्या इच्छेविरुद्ध लादावयाच्या नाहीत, परंतु स्वातंत्र्याच्या लढ्याची एक बाब म्हणून समजून-उमजून व राजीखुषीने त्यांनी तिचा स्वीकार केला पाहिजे. खेड्यांना या कार्यक्रमाचे प्राथमिक घटक समजून तेथूनच हे काम करता येण्यासारखे आहे. अशा कार्यक्रमांत देखील जे पुढाकार घेतील त्यांच्या मार्गात अडथळा येणे शक्य आहे. अशा लोकांना जगांत चोहोंकडे हालअपेष्टा व कष्टांच्या दिव्यातून पसार व्हावे लागलेले आहे. कष्ट सहन केल्याशिवाय स्वराज्य संभवत नाही. हिंसात्मक लढ्यांत सत्यालाच सर्वांत प्रथम व जास्तीत जास्त सहन करावे लागते, अहिंसात्मक लढ्यांत त्याचा सतत विजय होत असतो. शिवाय, ज्या माणसांचे सरकारी तंत्र बनलेले असेल त्यांना शत्रू लेखावयाचे नसते. त्यांना असे लेखणे हे अहिंसेच्या तत्त्वांशी विरोधी आहे. आपण त्यांच्यापासून दूर झाले पाहिजे हे खरे, परंतु मित्रत्वाची भावना कायम ठेवून.

एवढे प्राथमिक विचार जर वाचकास पटतील तर त्याला विधायक कार्यक्रमांत पुष्कळ गोडी वाटेल. हा कार्यक्रम ज्याला राजकारण म्हणतात त्या राजकारणाइतका व व्यासपीठावरून चालणाऱ्या व्याख्यानबाजी इतकाच चित्ताकर्षक व त्यापेक्षा खचित जास्त महत्त्वाचा व उपयोगी आहे असे दिसून येईल.

पुणे, १३-११-१९४५

मो. क. गांधी

अनुक्रमणिका

- उपोद्धात
प्रास्ताविक
१. जातीय ऐक्य
  २. अस्पृश्यता-निवारण
  ३. दारूबंदी
  ४. खादी
  ५. इतर ग्रामोद्योग
  ६. ग्रामसफाई
  ७. नई तालीम किंवा वर्धा शिक्षण
  ८. प्रौढ शिक्षण
  ९. स्त्रियांची सेवा
  १०. आरोग्य आणि स्वच्छतेचे शिक्षण
  ११. प्रान्तीय भाषा
  १२. राष्ट्रभाषा
  १३. आर्थिक समानता
  १४. शेतकरी
  १५. मजूर
  १६. आदिवासी लोक
  १७. महारोगी
  १८. विद्यार्थी
- सविनय कायदेभंगाचे स्थान
उपसंहार

प्रास्ताविक

विधायक कार्यक्रमाचे वेगळ्या व अधिक अन्वर्थक भाषेत वर्णन करावयाचे झाल्यास, सत्य आणि अहिंसात्मक साधनांनी पूर्ण स्वराज्य किंवा संपूर्ण स्वातंत्र्याची रचना करणे म्हणजे विधायक कार्यक्रम, असे म्हणता येईल.

हिंसात्मक आणि म्हणूनच अनिवार्यपणे असत्यमय अशा साधनांच्या द्वारा करण्यात आलेल्या 'स्वातंत्र्य'-निर्मितीच्या प्रयत्नाचा आपल्याला चांगलाच दुःखद अनुभव आलेला आहे. हल्ली चालू असलेल्या युद्धात संपत्ति, माणसे आणि सत्याचा दररोज किती संहार होत आहे तोच पाहा ना.

सत्य आणि अहिंसात्मक साधनांच्या द्वारा संपादन केलेले संपूर्ण स्वातंत्र्य म्हणजे वंश, वर्ण व धर्म यांच्या भेदाशिवायचे राष्ट्रच्या प्रत्येक घटकाचे – त्यातील सर्वात क्षुद्र घटकाचे देखील - स्वातंत्र्य होय.

हे स्वातंत्र्य कधीही इतरांना वगळून केवळ स्वार्थावर किंवा तुसडेपणावर अधिष्ठित झालेले नसते. त्यामुळे ते अंतर्गत सहकार्य व बाह्य परस्परावलंबनाशी पूर्णपणे सुसंगत असते. अर्थात, आपण काढलेली कोणतीही रेषा जशी युक्लिडच्या तात्त्विक रेषेच्या मानाने अपूर्ण असावयाचीच, त्याचप्रमाणे आपले आचरण तत्त्वाच्या दृष्टीने नेहमी अपुरे पडणार हे ठरलेलेच. म्हणून पूर्ण स्वराज्य हे देखील सत्य आणि अहिंसेचे आपण जितक्या प्रमाणात आचरण करू तितक्या प्रमाणातच संपूर्ण असणार.

वाचकाने आपल्या मनःचक्षू पुढे समग्र विधायक कार्यक्रमाची योजना एक वेळ आखून पाहावी; म्हणजे माझ्याप्रमाणेच त्यालाही दिसून येईल की, या कार्यक्रमाची जर यशस्वीपणे अंमलबजावणी होऊ शकली, तर त्याचे पर्यवसान आपल्याला पाहिजे असलेल्या स्वातंत्र्यातच होईल. हिंदू स्थानातील मुख्य पक्षांमध्ये झालेल्या कराराला-माझ्या शब्दांत भाषांतरित करून सांगावयाचे म्हणजे, जातीय ऐक्य प्रस्थापित झाल्यानंतर झालेल्या कोणत्याही कराराला मान्यता देण्यात येईल, असे खुद्द मि. एमरीनेच म्हटले नाही का? आणि जातीय ऐक्य ही तर विधायक कार्यक्रमातील अनेक बाबींपैकी एक बाब आहे. आपण एमरीच्या या म्हणण्यातील

सच्चेपणाबद्दल शंका घेण्याची जरूर नाही; कारण, असे ऐक्य जर प्रामाणिकपणे, म्हणजे अहिंसेने, सिद्ध झाले तर त्या ऐक्यातच अशी शक्ति झालेली असेल की ते सर्व पक्षांना संमत अशा मागणीला मान्यता द्यावयास सरकारला भाग पाडील.

उलटपक्षी, हिंसेच्या द्वारा प्राप्त होणाऱ्या स्वातंत्र्याची काल्पनिक किंवा तात्त्विक दृष्ट्या संपूर्ण अशी देखील व्याख्या कोठे आढळत नाही. कारण की, अशा स्वराज्यात राष्ट्रातील जो पक्ष हिंसेचा सर्वात जास्त परिणामकारकपणे उपयोग करतो त्याचेच वर्चस्व गृहीत धरलेले असते. त्यात आर्थिक किंवा इतर प्रकारच्या संपूर्ण समानतेची कल्पनाच करता येत नाही.

परंतु येथे माझा उद्देश फक्त स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या अहिंसक प्रयत्नांत विधायक कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणे किती आवश्यक आहे एवढेच वाचकांस पटवून देण्याचा आहे; त्यासाठी वाचकाने स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी हिंसा कशी निरर्थक आहे, याविषयीची माझी विचारसरणी स्वीकारण्याची आवश्यकता नाही, हिंसेवर अधिष्ठित झालेल्या योजनेत राष्ट्राच्या क्षुद्रतम घटकाचे स्वातंत्र्य शक्य आहे असे वाचकाने वाटल्यास खुशाल मानावे; परंतु त्याबरोबरच राष्ट्राने या रचनात्मक कार्यक्रमाची जर संपूर्ण अंमलबजावणी केली तर असे स्वातंत्र्य निश्चित मिळेल, ही गोष्टदेखील माझ्या या प्रयत्नाने त्याला मान्य करावीशी वाटली म्हणजे झाले.

आता आपण या कार्यक्रमांतील वेगवेगळ्या बाबींचे परीक्षण करू.

१. जातीय ऐक्य

या ऐक्याच्या आवश्यकतेबद्दल सर्वांची एकवाक्यता आहे; परंतु हे ऐक्य म्हणजे केवळ राजकीय ऐक्य नव्हे, हे प्रत्येकाला माहित नसते, राजकीय ऐक्य हे बाहेरूनही लादणे शक्य असते. जातीय ऐक्य म्हणजे अभेद्य असे हार्दिक ऐक्य होय. असे ऐक्य घडवून आणण्यासाठी पहिली आवश्यक गोष्ट म्हणजे ही आहे की, प्रत्येक काँग्रेसवाद्याने - स्वतः कोणत्याही धर्माचा असला तरी - हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती, पारसी, यहूदी, इत्यादी-थोडक्यात म्हणजे प्रत्येक हिंदू व अहिंदू - सर्वांचा प्रतिनिधी स्वतः बनले पाहिजे. हिंदूस्थानच्या कोट्यावधी... जनतेपैकी प्रत्येक व्यक्तीशी आत्मीयता बाळगून तिच्या सुखदुःखाशी त्याने समरस झाले पाहिजे, अशी आत्मीयता सिद्ध करण्यासाठी प्रत्येक काँग्रेसवाद्याने इतर धर्माच्या माणसांशी वैयक्तिक मित्रत्वाचे नाते प्रयत्नपूर्वक जोडले पाहिजे. त्याला स्वतःच्या धर्माविषयी जितका आदर वाटत असेल तितकाच इतर धर्माविषयी त्याने बाळगला पाहिजे.

अशा सुखमय परिस्थितीत 'हिंदू पाणी' व 'मुसलमान पाणी' किंवा 'हिंदू चहा' व 'मुसलमान चहा' यासारख्या लज्जास्पद आरोळ्या रेल्वे स्टेशनांवरून आपल्या कानी पडणार नाहीत. शाळा-कॉलेजांतून हिंदूंना व अन्यधर्मीयांसाठी पाणी पिण्याच्या वेगळ्या खोल्या किंवा वेगळी माडी असणार नाहीत; तसेच जातीय शाळा, कॉलेजे व रुग्णालये देखील असणार नाहीत, आशा क्रांतीचा प्रारंभ काँग्रेसवाद्यांनी स्वतःच्या रास्त व शुद्ध आचरणाच्या मागे कोणत्याही प्रकारचा राजकीय हेतू न बाळगता करावयास पाहिजे. राजकीय ऐक्य त्यांच्या अशा वर्तनातून आपोआपच निष्पन्न होईल.

सत्ता ही कायदेमंडळांच्या द्वारांच मिळू शकते असे मानण्याची आपल्याला दीर्घकालापासून सवय झालेली आहे. ही मान्यता म्हणजे आपल्या स्वतःच्या जडतेने व इंग्रजांच्या मोहिनीने ग्रासल्याकारणाने झालेली एक गंभीर चूक आहे असे मी मानीत आलो आहे. इंग्लंडच्या इतिहासाच्या वरपांगी अभ्यासाने आपल्याला असे वागायला लावले आहे की, पार्लमेंट हीच सर्व सत्तेचे निधान असून सत्ता तिच्यातूनच हळूहळू जनतेपर्यंत झिरपत जाते. परंतु खरी गोष्ट अशी आहे की, सत्तेचे ठाणे जनता स्वतःच असते; आणि ती ज्यांना स्वतःचे प्रतिनिधी म्हणून निवडते त्यांना ती (सत्ता) तात्पुरती सोपविण्यात येते. जनतेला सोडून पार्लमेंटची स्वतंत्र अशी सत्ता तर

काय, परंतु अस्तित्वदेखील नसते, हे साधे सत्य लोकांना पटवून देण्यासाठी गेलीं एकवीस वर्षे माझा प्रयत्न चालू आहे. सविनय कायदेभंग हे शक्तीचे भांडार आहे. अशी कल्पना करा की, एक समस्त प्रजा कायदेमंडळाच्या कायद्याप्रमाणे वागण्याचा इनकार करीत आहे व अशा अनादराचे परिणाम भोगण्यास तयार झालेली आहे! अशी प्रजा कायदेमंडळाच्या व राज्यकारभाराच्या सगळ्या तंत्राला बंद पाडील. पोलीस आणि लष्कर ही कितीही प्रबल असली तरी त्यांचा उपयोग प्रजेतील अल्पसंख्य लोकांना दडपण्यापुरताच होऊ शकतो. परंतु पराकाष्ठेचे दुःख सहन करण्यास पुढे आलेल्या समग्र जनतेच्या दुर्दम्य संकल्पशक्तीला पोलीस किंवा लष्कराचे कसलेही दडपण वा जुलूम वाकवू शकत नाही.

आणि कायदेमंडळाची कार्यपद्धति त्यातील सभ्य जेव्हा बहुसंख्यांच्या इच्छेस अनुसरून वागण्यास तयार असतील तेव्हांच लाभदायी असते. वेगळ्या भाषेत सांगावयाचे म्हणजे, ही पद्धत एकमेकांशी मेळ व सलोखा असेल अशा ठिकाणीच काहीशी कार्यक्षम ठरते.

येथे हिंदुस्थानात पृथक् मतदार संघांमूळे एकमेकांशी मेळ नसलेले असे कृत्रिम वर्ग उत्पन्न झाले आहेत; व अशा परिस्थितीत आपण कायदेमंडळाची राज्यपद्धति चालविण्याची केवळ बतावणी करीत आलो आहोत. या कृत्रिम व पृथक् समूहांना एका मंचावर आणून बसवल्याने खरे जिवंत ऐक्य कधीही निर्माण होऊ शकणार नाही. अशी कायदेमंडळे आपले कार्य कसेबसे चालवू शकली, तरी जे कोणी राज्यकर्ते असतील ते सत्तेचे टाकतील ते तुकडे घेण्यासाठी भांडाभांडी करण्याची व त्यांची वाटणी करण्याची एक जागा यापेक्षा त्यांचा जास्त उपयोग होणार नाही. हे राज्यकर्ते पोलादी दंडुक्याने राज्य करतात, व परस्परविरोधी असलेले गट एकमेकांच्या नरड्याचा घोट ... घेणार नाहीत एवढी खबरदारी मात्र घेतात. अशा लाजीरवाण्या परिस्थितीतून पूर्ण स्वराज्य निर्माण होणे ही गोष्ट अशक्य कोटींतील आहे असे मला वाटते.

कायदेमंडळांविषयी माझी अशी कडक मते आहेत, तरी मी अशा निर्णयावर आलो आहे की, निवडणुकीच्या प्रातिनिधिक संस्थांमधील जागांसाठी जोपर्यंत अनिष्ट उमेदवार उभे राहतात, तोपर्यंत अशा संस्थांमध्ये प्रगतिविरोधी लोकांचा शिरकाव होऊ नये म्हणून राष्ट्रीय महासभेने आपले उमेदवार अवश्य उभे करावेत.

२. अस्पृश्यता-निवारण

हिंदू धर्मावरील हा कलंक व शाप नाहीसा करण्याच्या आवश्यकतेविषयी लांबलचक विवेचन करण्याची आता इतक्या वर्षांनंतर जरूर नसावी. या बाबतीत काँग्रेसवाद्यांनी पुष्कळ कार्य केले आहे यात काही संशय नाही. परंतु मला कष्टाने असे म्हणावे लागते की, पुष्कळ काँग्रेसवादी या प्रश्नाकडे केवळ राजकीय दृष्टीने आवश्यक म्हणून पाहत आले आहेत; व हिंदूंच्या पुरते बोलावयाचे म्हणजे हे काम हिंदू धर्माच्या केवळ अस्तित्वासाठी देखील अनिवार्यपणे जरूरीचे आहे, या दृष्टीने त्यांनी त्याच्याकडे पाहिलेले नाही. हिंदू काँग्रेसवाद्यांनी जर या कामाचे महत्त्व ओळखून ते शुद्धबुद्धीने आपल्या हाती घेतले, तर 'सनातनी' म्हणविणाऱ्या लोकांवर आत्तापर्यंत त्यांना जो काही प्रभाव पाडता आला आहे त्यापेक्षा पुष्कळच व्यापक प्रमाणात तो पाडता येईल. त्यांनी या सनातन्यांकडे लढण्याच्या आवेशाने जाऊ नये, परंतु त्यांच्या अहिंसेला शोभेल अशा रितीने म्हणजे मित्रत्वाच्या भावनेने जावे आणि हरिजनांच्याविषयी बोलावयाचे म्हणजे प्रत्येक सवर्ण हिंदूने हरिजनांचे दुःख हे आपले दुःख आहे असे समजून, ते जे समाजापासून दूर फेकले गेले आहेत अशा त्यांच्या भयानक परिस्थितीत त्यांच्याशी मैत्री केली पाहिजे. हिंदुस्थानात इतक्या राक्षसी पद्धतीने व जबरदस्त प्रमाणात हरिजनांना अलग ठेवण्यात आल्याचे आपण पाहतो की, जगात असले वर्तन अन्यत्र क्वचितच कधी दृष्टीस पडले असेल. हे कार्य किती कठीण आहे ते मला स्वानुभवाने माहित आहे. परंतु स्वराज्याची इमारत रचण्याच्या महान कार्याचाच तो एक भाग आहे. आणि स्वराज्याचा मार्ग अगदी उरावरच्या चढणी आणि अनेक खोल दऱ्या आहेत. हा सर्व मार्ग न डगमगता स्थिर पावले टाकून आक्रमण केल्यानंतरच आपल्याला स्वराज्य मंदिराच्या शिखरावर जाऊन तेथील स्वातंत्र्याची ताजी हवा घेता येईल.

३. दारूबंदी

जातीय ऐक्य आणि अस्पृश्यता-निवारणाप्रमाणेच दारूबंदी ही देखील जरी काँग्रेसच्या कार्यक्रमांत १९२० सालापासून समाविष्ट झालेली आहे. तरी या अगदी जिव्हाळ्याच्या सामाजिक समाविष्ट झालेली आहे, तरी या अगदी जिव्हाळ्याच्या सामाजिक व नैतिक सुधारणेच्या बाबतीत काँग्रेसवाद्यांनी जितके लक्ष घालावयास पाहिजे होते तितके त्यांनी घातलेले नाही. आपल्याला जर आपले ध्येय अहिंसक प्रयत्नाने गाठावयाचे असेल, तर दारू, अफू इत्यादी मादक पदार्थांच्या व्यसनांमुळे जे लाखो स्त्रीपुरुष गांजले जात आहेत त्यांचे भवितव्य भावी सरकारावर आपल्याला सोडता येणार नाही.

या अनिष्टांचें निराकरण करण्याच्या कामी वैद्य व डॉक्टर लोकांना सर्वांत जास्त व परिणामकारक कामगिरी करता येईल. दारूबाज व अफूबाज यांना त्यांच्या व्यसनापासून सोडविण्याचे उपाय त्यांनी शोधून काढले पाहिजेत.

ही सुधारणा घडवून आणण्याच्या कामी स्त्रिया व विद्यार्थी यांना विशेष संधी मिळण्यासारखी आहे. प्रेमळपणाने सेवेचीं अनेक कामे करून त्यांना व्यसनी लोकांवर असा काही प्रभाव पाडता येईल की, त्यामुळे व्यसन सोडून देण्याच्या त्यांच्या विनंतीला मान देणे त्यांना भागच पडेल.

थकून भागून आलेल्या कामगारांना जेथे आराम घेता येईल, आरोग्यदायक व स्वस्त फराळाचे पदार्थ मिळतील, आणि स्वतःच्या आवडीचे योग्य ते करमणुकीचे खेळ खेळता येतील अशी विश्रांतीची व करमणुकीची गृहे काँग्रेस समित्यांना उघडता येण्यासारखी आहेत. हे सर्व काम मनाला आकर्षक व हृदयाला उन्नत करणारे आहे. स्वराज्याचा अहिंसक मार्ग हा अभिनव मार्ग आहे. यांत जुनी मूल्ये जाऊन त्यांच्या जागी नवीन मूल्ये येतात. हिंसात्मक मार्गांत अशा सुधारणांना कदाचित वाव नसेलही. त्या मार्गावर आस्था ठेवणारे लोक आपल्या उतावळेपणाने, किंवा वाटल्यास अज्ञानाने म्हणा, या सर्व गोष्टी मुक्तीच्या दिवसापर्यंत लांबणीवर टाकू पाहतात. चिरकाल टिकणारी व आरोग्यप्रद अशी मुक्ती आतून म्हणजे चितशुद्धीच्या द्वारा उद्भवत असते ही गोष्ट ते विसरतात. विधायक कार्य करणाऱ्या लोकांना कायदेशीर दारूबंदीचा मार्ग प्रत्यक्ष तयार करता आला नाही, तरी त्यांना तिचे काम सोपे व यशस्वी करतां येईल.

४. खादी

खादी हा एक वादग्रस्त विषय आहे. पुष्कळ लोकांना असे वाटते की, खादीचा पुरस्कार करण्यात मी वान्याच्या विरुद्ध दिशेने नाव हंकारीत आहे आणि स्वराज्याची नौका माझ्या हातून नक्की बुडणार आहे; तसेच मी देशाला अंधकार-युगाकडे मागे ओढून नेत आहे. या छोट्याशा निबंधात खादीच्या पक्षाची मुद्देसूद मांडणी करण्याचा माझा विचार नाही. मी ती इतरत्र पुरेशा प्रमाणात केलेली आहे. येथे केवळ प्रत्येक काँग्रेसवाद्याला, किंबहुना प्रत्येक भारतवासीयाला, खादी कार्याची प्रगती करण्याच्या कामी काय करता येईल एवढेच मला दाखवावयाचे आहे. खादी ही देशातील सर्व जनतेच्या आर्थिक स्वातंत्र्याच्या व समतेच्या प्रारंभाची सूचक आहे. पक्वान्नाची परीक्षा ते खाल्ल्याने होत असते. प्रत्येक स्त्री पुरुषाने ही गोष्ट अजमावून पहावी; म्हणजे माझ्या म्हणण्यात कितपत तथ्य आहे त्याची त्याला किंवा तिला स्वानुभवाने प्रचिती येईल. खादीचा स्वीकार करावयाचा म्हणजे तिने सूचित होणाऱ्या सर्व गोष्टींचा स्वीकार केला पाहिजे. खादी म्हणजे सर्वव्यापी स्वदेशी मनोवृत्ति, जीवनाच्या सर्व गरजा हिंदू स्थानांतूनच आणि त्याही खेड्यांतील लोकांच्या श्रम आणि बुद्धीचा उपयोग करून भागविण्याचा कृतनिश्चय. आज चालू असलेल्या प्रवाहाला उलटा वाहायला लावण्याचा हा प्रश्न आहे. म्हणजे आज जी हिंदुस्थान व ग्रेटब्रिटन मधील पाच-सात शहरे हिंदुस्थानातील सात लक्ष खेड्यांचे शोषण व विनाश करून जगत आहेत, त्याच्याऐवजी ती खेडी बहूशी स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण होतील आणि स्वेच्छेने दोन्ही पक्षांना लाभदायक होईल अशा तऱ्हेने हिंदुस्थानातील शहरांच्या आणि बाहेरील जगाच्याही उपयोगी पडतील.

यासाठी पुष्कळांच्या मनोवृत्तीत व आवडीनिवडीत क्रांतिकारक बदल होणे आवश्यक आहे. अहिंसात्मक मार्ग पुष्कळ बाबतीत सोपा असला तरी इतर अनेक बाबतीत तो अत्यंत कठिण आहे. एकूण एक भारतवासियांच्या जीवनाशी त्याचा जिव्हाळ्याचा संबंध येतो, त्याच्या अंतरंगांत जी शक्ती गूढपणे पडून राहिलेली आहे त्या शक्तीची त्याला जाणीव करून देऊन त्याला उत्तेजित करतो आणि हिंदी-मानवसमाज-रूपी सागराच्या प्रत्येक बिंदूशी आपण एकरूप आहोत असा अभिमान व जाणीव त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न करतो. आज युगानुयुगे ज्या प्राणहीन जड वस्तूला आपण चुकीने अहिंसा समजत आलो आहोत ती ही अहिंसा नव्हे. ती तर मानवजातीला

आजपर्यंत माहीत असलेल्या शक्तींमध्ये सर्वापेक्षा जास्त प्रभावी शक्ती आहे, आणि तिच्यावरच मानवजातीच्या अस्तित्वाचा आधार आहे. याच शक्तीचे दर्शन काँग्रेसला व तिच्या द्वारा जगाला करून देण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. मला तर खादी ही हिंदी जनतेच्या ऐक्याचे, तिच्या आर्थिक स्वातंत्र्याचे प्रतीक आणि म्हणूनच शेवटी जवाहरलाल नेहरूंच्या काव्यमय भाषेत बोलावयाचे म्हणजे 'हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचा पोषाख' आहे असे वाटते.

शिवाय खादी-मनोवृत्ती म्हणजे जीवनावाला आवश्यक अशा वस्तूंच्या उत्पादनाचे व विभागणीचे विकेंद्रीकरण होय. यासाठी आतापर्यंत आपण या सिद्धांतापर्यंत येऊन पोहोचलो आहोत की, प्रत्येक खेड्याने स्वतःला लागणाऱ्या सर्व वस्तू निर्माण करून, खेरीज शहरांच्या गरजा भागण्यासाठी अमुक टक्के जादा वस्तु तयार कराव्यात.

मोठमोठाल्या यंत्रोद्योगांचे तर अवश्यमेव केंद्रीकरण करून त्यांना राष्ट्राच्या मालकीचे करावे लागतील. परंतु ही विराट राष्ट्रीय प्रवृत्ति मुख्यत्वे करून खेड्यांतच चालणार असल्यामुळे तिचा फारच थोडा अंश या मोठ्या उद्योगधंद्यांनी व्यापला जाईल.

खादीमध्ये कोणकोणत्या गोष्टींचा समावेश होतो ते स्पष्ट केल्यानंतर आता काँग्रेसवाद्यांना खादीची प्रगती घडवून आणण्यासाठी काय काय करता येण्यासारखे आहे व त्यांनी काय केले पाहिजे, त्याचे दिग्दर्शन मी केले पाहिजे. खादीच्या उत्पादनात कापसाची लागवड करणे, कापूस वेचणे, कापूस रचणे, तो साफ करणे, पिंजणे, पेळू करणे, कातणे, खळ देणे किंवा पाजणी करणे, रंगविणे, ताणावाणा करणे, विणणे आणि धुणे, इतक्या गोष्टींचा समावेश होतो. रंगण्याच्या क्रियेखेरीज करून या सर्व क्रिया केल्याच पाहिजेत अशा आहेत. यांतील एकूणएक क्रिया खेड्यांत उत्तम तऱ्हेने होऊ शकतात; आणि संबंध हिंदुस्थानात जी अनेक खेडी चरखा संघाने व्यापली आहेत त्या खेड्यातून त्या आज अशा तऱ्हेने प्रत्यक्ष चालू आहेत. चरखा संघाच्या अगदी शेवटच्या अहवालावरून आपल्याला खाली दिलेले मनोरंजक आकडे मिळतात.

१९४० साली कमीत कमी १६४५१ खेड्यांतून विखुरलेल्या २,७५,१४६ ग्रामवासीयांना - यांतील १९,६४५ हरिजन व ५७,३७८ मुसलमान आहेत - कातणे, विणणे इत्यादी मजूरीबद्दल ३४,८५,६०९ रुपये मिळाले. कातणाऱ्यांत मुख्यत्वे करून स्त्रिया होत्या.

तथापि काँग्रेसवाद्यांनी खऱ्या मनोभावाने खादीचा कार्यक्रम हाती घेतला असता तर जितके काय झाले असते, त्याच्या फक्त शंभराव्या हिश्याइतके हे झालेले काम आहे. या मुख्य ग्रामोद्योगाचा व त्याबरोबरच त्याच्या आनुषंगिक हस्तव्यवसायांचा निष्कारण व निर्दयपणाने नाश करण्यात आला त्यावेळेपासून बुद्धि आणि प्रफुल्लितपणा यांचा खेड्यातून लोप झाला आहे, खेडी निष्प्राण व निस्तेज झाली अहेत आणि खेड्यांतील लोकांची स्थिती त्यांनी आबाळ केलेल्या त्यांच्या स्वतःच्या गुरांसारखीच जवळजवळ झालेली आहे.

काँग्रेसवाद्यांना जर खादीच्या बाबतीत काँग्रेसने दिलेल्या हाकेचे निष्ठापूर्वक पालन करावयाचे असेल, तर खादीकार्याच्या योजनेत त्यांना कोणता भाग घेता येईल याविषयी अ. भा. चरखा संघाकडून वेळीवेळी ज्या काही सूचना बाहेर पडतात त्यांचा त्यांनी अंमल करावा. येथे फक्त थोडेसे सर्वसामान्य नियम घालून देता येतील.

१. स्वतःच्या मालकीची जमीन असलेल्या प्रत्येक कुटुंबाने निदान आपल्या कुटुंबाच्या उपयोगापुरती तरी कापसाची लागवड करावी. कापसाची लागवड करण्याचे काम सोपे आहे. बिहारमध्ये पूर्वी शेतकऱ्यांना आपल्या शेतीच्या जमीनीपैकी भागात निळीची लागवड कायद्याच्या सक्तीने करावी लागे. ही सक्तीची लागवड निळीच्या परदेशी मळेवाल्यांच्या हितार्थ होती. तर मग आपल्याला जमिनीच्या अमुक हिश्यांत राष्ट्रासाठी कापसाची लागवड स्वेच्छेने करण्यास काय हरकत आहे बरे? वाचकाच्या लक्षात येईलच की, खादीच्या विकेंद्रीकरणाला तिच्या विविध क्रियांच्या सुरुवातीपासूनच प्रारंभ होतो. आज कापसाची लागवड अमुक एका भागातच मोठ्या प्रमाणांत होते, व तेथून तो कापूस हिंदुस्थानच्या दूरदूरच्या भागांत पाठवावा लागतो. महायुद्धापूर्वी तो मुख्यत्वे ब्रिटन व जापानला पाठविण्यात येत असे. पूर्वी कापसाचे पीक हे एक रोकड नाण्याचे पीक होते व अजूनही (म्हणजे शेतकरी कापूस स्वतःच्या वापरासाठी पीकवीत नाही परंतु तो बाजारांत विकून रोकड पैसा मिळविण्यासाठी पिकवतो) व त्यामुळे बाजारच्या तेजी मंदीचा त्यावर परिणाम घडत असतो. खादीच्या योजनेत कापसाची लागवड या अनिश्चितपणापासून व जुगारपासून मुक्त होते. या योजनेत शेतकरी आपल्याला हवे असेल ते पीक करतो. शेतकऱ्याला एवढे कळले पाहिजे की, आपल्या स्वतःच्या गरजा भागवण्यासाठी लागवड करणे हे आपले

पहिले काम होय. एवढे त्याने केले म्हणने बाजारभावाच्या मंदीमुळे स्वतःचे नुकसान होण्याचा संभव त्याला कमी करता येईल.

२. प्रत्येक कातणाऱ्याने, त्याच्या जवळ स्वतःचा कापूस नसेल तर, पुरेसा कापूस रेचण्यासाठी विकत घ्यावा. हा कापूस त्याला हातचरख्याशिवायही रेचता येईल. फळीसळीचा उपयोग करून त्याला आपल्या हिश्याचा कापूस सहज रेचता येईल. जेथे असे करणे अशक्य वाटत असेल, तेथे हातचरखाने लोढलेला कापूस आणून तो पिंजावा. स्वतःपुरता कापूस फारश्या आयासाविना लहानशा धनुकलीने (धनुष्यपिंजणीने) चांगला पिंजता येईल. कामाचे विकेंद्रीकरण ज्या मानाने जास्त त्या मानाने त्याची साधने जास्त साधी व स्वस्त असणार. अशा तऱ्हेने पेळू तयार झाले म्हणजे कांतण्याची क्रिया सुरू होते. कांतण्यासाठी मी धनुष्यतकलीची आग्रहपूर्वक शिफारस करतो. मी ती पुष्कळ वेळा वापरलेली आहे. माझी तिच्यावरील गती जवळ जवळ राहाटाइतकीच आहे. राहाटापेक्षा या धनुष्यतकलीवर मी जास्त बारीक तार काढतो व त्या सुताचा कस म्हणजे मजबूती व समानताही जास्त असते. परंतु माझ्याप्रमाणे हे कदाचित सर्वांना सारखे लागू पडणार नाही. धनुष्यतकलीवर मी एवढा भर देतो त्याचे कारण, ती तयार करायला जास्त सोपी व जास्त स्वस्त असून राहाटाप्रमाणे तिची वारंवार दुरुस्ती करावी लागत नाही हे होय. राहाटाच्या दोन माळा कशा तयार करायला जास्त सोपी व जास्त स्वस्त असून राहाटाप्रमाणे तिची वारंवार दुरुस्ती करावी लागत नाही हे होय. राहाटाच्या दोन माळा कशा तयार कराव्यात, व त्या निसटून गेल्या म्हणजे पुनः कशा बसवाव्यात, किंवा राहाट अडला किंवा नादुरुस्त झाला म्हणजे त्याला पुनः कसा चालू करावा हे सर्व कातणाऱ्याला येत नसले म्हणजे राहाट पुष्कळदा रिकामा पडून राहतो. शिवाय, कोट्यावधी लोकांनी जर एकदम कांतण्याचे मनावर घेतले, - आणि आजच्या परिस्थितीत तसे त्यांना करावे लागल्यास नवल नाही, - तर सर्वांची मागणी पुरवू शकेल असे धनुष्यतकली हेच एक साधन आहे; कारण तेच एक हत्यार तयार करायला व वापरायला अत्यंत सोपे आहे. साध्या तकलीपेक्षाही ती तयार करायला व वापरायला अत्यंत सोपी आहे, साध्या तकलीपेक्षाही ती तयार करणे जास्त सोपे आहे. ती प्राप्त करण्याची सर्वांत चांगली, सोपी व सवंग पद्धत म्हणजे स्वतः बनवून घेण्याची होय. खरोखरच, साधी हत्यारे कशी बनवातीत व वापरावीत हे प्रत्येक इसमाने शिकून घेतले पाहिजे. संबंध राष्ट्र एकाच वेळी कातण्यापर्यंतच्या सर्व क्रिया जर करू लागले, तर त्याचा राष्ट्राच्या एकीकरणाच्या व शिक्षणाच्या दृष्टीने केवढा परिणाम

होईल त्याची कल्पना करा. श्रीमंत व गरीब यांच्यामधील या एकच प्रकारच्या श्रमाच्या स्नेहग्रंथीमुळे त्या दोघांमधील विषमता कमी होऊन त्यांच्यामध्ये किती समता प्रस्थापित होईल त्याचा विचार करा !

अशा तऱ्हेने तयार झालेल्या सुताचा तीन प्रकारे विनियोग करतां येईल: दरिद्रनारायणाच्या प्रीत्यर्थ ते. अ. भा. चरखा संधाला भेट म्हणून देता येईल; स्वतःच्या वैयक्तिक उपयोगासाठी ते विणून घेता येईल; किंवा त्या सुताच्या बदली मिळेल तितकी खादी विकत घेता येईल. हे तर अगदी स्पष्टच आहे की, सुत जितके बारीक व चांगले त्या मानाने त्याची किंमतही जास्त. काँग्रेसवाद्यांनी जर हे काम मन लावून केले तर ते या कामी लागणाऱ्या हत्यारांची सुधारणा करतील व पुष्कळ नवे नवे शोध लावतील. आपल्या देशात शारीरिक श्रम व बुद्धि यांची फारकत झालेली आहे. त्यामुळे प्रगति खुंटून कोंडमारा झाला आहे. येथे सुचविल्याप्रमाणे जर या दोघांचे अविच्छेद्य कायमचे असे लग्न लागले तर त्याचा अपरिमित चांगला परिणाम होईल.

या राष्ट्रव्यापी यज्ञार्थ कांतण्याच्या योजनेत सामान्य स्त्री किंवा पुरुषाकडून रोज या कामाप्रीत्यर्थ एका तासाहून जास्त वेळेची अपेक्षा मी बाळगलेली नाही.

५. इतर ग्रामोद्योग

या उद्योगांची भूमिका खादीहून वेगळी आहे. त्यांत ऐच्छिक श्रमासाठी फारसा वाव नाही, प्रत्येक उद्योगात माणसांच्या एका विशिष्ट संख्येच्याच श्रमाची जरूर पडणार. हे सर्व उद्योग खादीच्या अनुचरांसारखे आहेत. खादीशिवाय त्याचे अस्तित्व संभवत नाही; व त्यांच्या अभावी खादीची प्रतिष्ठा राहणार नाही. दळणे, कांडणे, साबण, कागद व आगपेट्या तयार करणे, कातडी कमावणे, तेल काढणे, इत्यादी आवश्यक ग्रामोद्योगांशिवाय खेड्यांचे अर्थकारण संपूर्ण होणार नाही. काँग्रेसवाद्यांना या उद्योगांत लक्ष घालता येईल; आणि ते स्वतः जर ग्रामवासी असतील किंवा खेड्यांत जाऊन कायमचे राहतील पर ते या उद्योगांत नवीन जोम आणून त्यांना नवीन स्वरूप देतील. जेव्हा जेव्हा व जेथे जेथे मिळू शकतील त्या त्या वेळी व त्या त्या ठिकाणी फक्त खेड्यांतून बनलेल्या वस्तू वापरण्यात प्रतिष्ठा मानून त्यास वापरण्याचा सर्वांनी निश्चय करावा. खेड्यांत बनलेल्या वस्तूंना मागणी उत्पन्न झाली, तर आपल्या बहुतेक गरजा आपली खेडीच भागवतील यात काही संशय नाही. आपली मनोवृत्ति ग्रामोन्मुख झाली म्हणजे आपल्याला पाश्चात्यांच्या नकलेच्या किंवा यंत्रांनी बनविलेल्या वस्तू हव्याश्या वाटणार नाहीत; परंतु ज्यात दारिद्र्य, उपासमार, आणि बेकारीचा मागमूस राहणार नाही अशा भावी नवभारताचे दृश्य पुढे ठेवून त्याला साजेल अशा शुद्ध राष्ट्रीय अभिरूचीचा आपण परिपोष करू.

६. ग्रामसफाई

बुद्धि आणि श्रम यांचा विच्छेद झाल्याकारणाने आपल्या खेड्यांकडे आपले अक्षम्य दुर्लक्ष झालेले आहे. आणि त्यामुळे देशभर ठिकठिकाणी जी सुंदर खेडी पसरलेली असावयाची त्याऐवजी आपल्याला उकरडे दृष्टीस पडतात. पुष्कळ खेड्यांच्या जवळ जाऊन पोहोचतांना जो अनुभव येतो त्याने मन काही प्रफुल्लित होत नाही. त्यांच्या भोवताली अशी काही घाण व त्रासदायक दुर्गंधी असते की माणसाला पुष्कळदां डोळे मिटून नाक दाबून धरावेसे वाटते. दर काँग्रेसवाद्यांपैकी बहुसंख्य लोक आपल्या खेड्यांतील असतील - तसे ते असले तर पाहिजेतच, - तर त्यांना आपल्या खेड्यांना सर्व प्रकारच्या स्वच्छतेचे आदर्श नमुने बनविता आले पाहिजे. परंतु खेड्यांतील लोकांच्या रोजच्या जीवनाशी आपण समरस होणे हे आपले कर्तव्य आहे असे त्यांनी कधी मानलेले नाही. राष्ट्रीय किंवा सामाजिक स्वच्छतेची जाणीव असणे, हा आमच्यात आवश्यक सद्गुण मानलेला नाही. आपण कशा तरी प्रकारचे स्नान करतो खरे, परंतु ज्या विहिरींत, तलावांत किंवा नदींत किंवा ज्यांच्या कांठी आपण स्नानादि धार्मिक विधि करतो ती घाण झाली तर आपल्याला त्याची पर्वा नसते. या दोषाला मी एक मोठा दुर्गुण मानतो; आणि आमच्या खेड्यांची व पवित्र नद्यांच्या पवित्र काठांची जी लाजिरवाणी स्थिती आहे तिला आणि अस्वच्छतेमुळे जे नाना प्रकारचे रोग उद्भवतात त्यांना हा आपला दुर्गुणच कारणीभूत आहे.

७. नई तालीम किंवा वर्धा शिक्षण

हा विषय नवीन आहे. परंतु राष्ट्रीय सभेच्या कार्यकारी मंडळाच्या सभासदांना या विषयाविषयी इतकी काही आस्था वाटली की, त्यांनी हिंदुस्थानी तालिमी संघाच्या संस्थापकांना आपल्या मान्यतेची सनद दिली; आणि हा संघ काँग्रेसच्या हरिपुत्र्याच्या अधिवेशनापासून आपले काम करीत आहे. अनेक काँग्रेसवाद्यांना कार्य करण्याला हे एक विशाल क्षेत्र आहे. खेड्यांतील मुलांना शिकवून त्यांना आदर्श ग्रामिक बनवणे हा या शिक्षणाचा उद्देश आहे. या शिक्षणाची योजना मुख्यत्वे त्यांच्यासाठीच केलेली आहे. या योजनेला मूळ प्रेरणाही खेड्यांतून मिळालेली आहे. काँग्रेसवाद्यांना स्वराज्याची इमारत अगदी थेट पायापासून रचावयाची असल्यामुळे देशातील मुलांची उपेक्षा करून त्याचे भागणार नाही. परकीय सत्तेने नकळत परंतु अगदी अचूकपणे शिक्षणाच्या क्षेत्रांत लहान मुलांपासून सुरुवात केली. हल्लीचे प्राथमिक शिक्षण म्हणजे एक फार्स आहे. कारण, हिंदुस्थानातील खेड्यांच्या, व तसे पाहिले तर शहरांच्या देखील, गरजांचा विचार केल्याशिवाय त्याची योजना करण्यात आली आहे. वर्धा शिक्षण हे मुले शहरांतील असोत किंवा खेड्यांतील असोत त्यांचा भारतवर्षांत ज्या काही सर्वोत्तम व चिरस्थायी गोष्टी असतील त्यांच्याशी सांधा जुळवून देते. ते शरीर आणि मन दोहोंचा विकास साधते, व मुलाला देशाच्या भूमीशी निगडित राखते आणि त्याच्या मनचक्षुपुढे भविष्य काळाचे भव्य चित्र उभे करते. आणि हा भविष्यकाळ निर्माण करण्याच्या कामी तो बालक किंवा बालिका आपल्या शालेय जीवनाच्या सुरुवातीपासूनच हातभार लावू लागतात. काँग्रेसवाद्यांना हे काम अत्यंत मनोरंजक वाटण्यासारखे आहे; आणि त्यामुळे जितका लाभ त्यांच्या संपर्कात येणाऱ्या मुलांना होईल तितकाच त्यांना स्वतःलादेखील होईल. या कामात पडण्याची ज्यांची इच्छा असेल त्यांनी सेवाग्राम येथील तालिमी संघाच्या मंत्र्यांशी पत्रव्यवहार करून किंवा अन्य मार्गे संपर्क साधावा.

८. प्रौढ शिक्षण

याची काँग्रेसवाद्यांनी भयंकर हेळसांड केली आहे. जेथे अशी हेळसांड त्यांनी केली नाही, तेथे निरक्षरांना केवळ लिहायला वाचायला शिकवून समाधान मानले आहे. प्रौढ शिक्षणाचे काम जर माझ्या हाती आले तर मी आपला देश किती महान व विशाल आहे याची प्रौढ विद्यार्थ्यांना जाणीव करून देण्यापासून त्यांच्या शिक्षणास आरंभ करीन. खेड्यांतील मनुष्याचे हिंदुस्थान त्याच्या खेड्यांतच साठवलेले असते. तो कोठे बाहेरगावी गेला म्हणजे स्वतःच्या खेड्याचाच आपले घर किंवा वतन म्हणून उल्लेख करतो. त्याच्या दृष्टीने हिंदुस्थान म्हणजे एक भौगोलिक नाव आहे. खेड्यांत किती अज्ञान माजलेले आहे त्याची आपल्याला काही कल्पना नाही. परकीय राज्य व त्याचे दुष्परिणाम यांची खेड्यांतील लोकांना काही माहिती नाही, जे काय तुटपुंजे ज्ञान त्यांना सहजगत्या कोठून तरी मिळते त्यामुळे परकीयांचा दरारा वाटून ते गांगरून जातात. व याचा परिणाम असा होतो की, परकीय लोक व त्यांची सत्ता याविषयी त्यांच्या मनांत भिती व द्वेष उत्पन्न होतो. यांतून स्वतःची कशी सुटका करून घ्यावी ते त्यांना कळत नाही. आपले स्वतःचे दोष आणि परकीय सत्ता झुगारून देण्याच्या आपल्या अंगच्या शक्तीच्या जाणीवेचा अभाव यामुळेच परकीयांचे अस्तित्व या देशात आहे हे त्यांना माहित नाही. म्हणून माझ्या मते प्रौढ शिक्षण म्हणजे प्रथम प्रौढांना खरे राजकीय शिक्षण तोंडाने देणे हे होय. प्रौढ शिक्षणात याची व्यवस्थित योजना करून ठेवलेली असली म्हणजे ते निर्भयपणे देता येईल. मला वाटते की, अशा प्रकारचे शिक्षण देण्याच्या कामी सरकारने अडथळा आणण्याचे दिवस केव्हाच निघून गेले आहेत; परंतु सरकारने तसा अथडळा जर केलाच तर आपल्या लोकांना गोळा करून त्यांना तोंडी शिक्षण देण्याच्या या प्राथमिक हक्कासाठी आपण सरकारशी लढा दिला पाहिजे; कारण, याच्याशिवाय स्वराज्य संभवतच नाही. अर्थात मी हे जे सर्व लिहिले आहे त्यात सर्व काम उघडपणे होईल असे गृहीत धरलेले आहे. अहिंसेला भितीचा आणि त्यामुळे गुप्ततेचा तिटकारा आहे. या मौखिक शिक्षणाच्या बरोबरच अक्षरज्ञानही देण्यात यावे. हे एक विशिष्ट लायकीचे काम आहे. या शिक्षणाचा काळ कमी करण्यासाठी अनेक पद्धती आजमावल्या जात आहेत. येथे निर्दिष्ट केलेल्या कल्पनांना मूर्त स्वरूप देऊन कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी काँग्रेसच्या कार्यकारी समितीने तज्ञांचे एक कामचलाऊ किंवा कायमचे मंडळ नेमल्यास चांगले होईल. मी हे कबूल करतो की, या परिच्छेदात

मी जे काही म्हटले आहे ते केवळ दिशा सूचनापुरते आहे, परंतु सर्व सामान्य काँग्रेसवाद्याने त्या रस्त्याने कसे जावे त्याची माहिती यांत दिलेली नाही. त्याचप्रमाणे ज्यात अमुक प्रकारच्या विशिष्ट ज्ञानाची अत्यंत आवश्यकता आहे, असे हे काम करण्याची पात्रता प्रत्येक काँग्रेसवाद्याच्या अंगी असणेही शक्य नाही. परंतु जे काँग्रेसवादी शिक्षक असतील त्यांना येथे ज्या सूचना केल्या आहेत तदनुसार शिक्षणक्रम आखण्याला अडचण पडू नये असे वाटते.

९. स्त्रियांची सेवा

स्त्रियांच्या सेवेचा मी विधायक कार्यक्रमात समावेश केला आहे; कारण की, सत्याग्रहाने जरी हिंदुस्थानातील स्त्रियांना त्या ज्या अंधःकाराने ग्रासलेल्या होत्या त्यातून अगदी सहजगत्या कोणाला खरे वाटणार नाही इतक्या थोड्या वेळात बाहेर काढले आहे व हे काम इतर कोणत्याही उपायाने शक्य झाले नसते - तरी स्वराज्याच्या लढ्यात स्त्रियांना आपल्या बरोबरीने भाग घेता यावा, असा प्रयत्न करणे आपले कर्तव्य आहे, असे काँग्रेसवाद्यांना अजून वाटले नाही. सेवेच्या कार्यामध्ये स्त्री ही पुरुषाची खरोखरीची मदतनीस झाली पाहिजे, या गोष्टीची जाणीव त्यांना अद्याप झाली नाही. ज्या रूढी व कायदे पुरुषांनी घडविले होते व जे घडण्यात स्त्रियांचा काही भाग नव्हता अशा रूढी-कायद्यांच्या खाली स्त्रियांना चुरडून टाकण्यात आले आहे. अहिंसेच्या पायावर अधिष्ठित झालेल्या जीवनाच्या योजनेत पुरुषाला स्वतःचे भवितव्य घडविण्याचा जितका अधिकार पोहोचतो तितकाच स्त्रीलाही स्वतःचे भवितव्य घडविण्याचा अधिकार असणार. परंतु अहिंसक समाजात कोणताही हक्क प्राप्त होण्याच्या पूर्वी अगोदर विशिष्ट कर्तव्य बजावलेले असावे लागते; म्हणून यावरून असे फलित होते की, सामाजिक आचाराचे नियम स्त्री-पुरुषांनी एकमेकांच्या सहकार्याने सल्ल्याने घडले पाहिजेत. ते कधीही बाहेरून लादता येणार नाहीत. स्त्रियांशी वागण्याच्या बाबतीत या सत्याचे संपूर्ण आकलन पुरुषांना झालेले नाही. स्त्रिया या आपल्या मित्र व सहकारी आहेत, असे समजण्याच्या ऐवजी आपण स्त्रियांचे प्रभु आणि मालक आहोत असे ते मानीत आले आहेत. हिंदुस्थानातील स्त्रियांना हात देऊन वर आणण्याचा अधिकार काँग्रेसवाद्यांचा आहे. आपल्याला स्वतंत्र होता येईल किंवा केव्हा तरी स्वतंत्र व्हावयाचे आहे याची जाणीव नसलेल्या प्राचीन काळच्या गुलामासारखीच काहीशी स्त्रियांची स्थिती आहे. जेव्हा स्वातंत्र्य प्रत्यक्ष येऊन थडकले तेव्हा काही काळपर्यंत त्या गुलामाला अगदी असहाय्य वाटले. आपण पुरुषांचे गुलाम आहोत असे मानण्याची शिकवण स्त्रियांना देण्यात आलेली आहे. त्यांना स्वतःच्या संपूर्ण प्रतिष्ठेची (दर्जाची) जाणीव व्हावी आणि पुरुषांच्या बरोबरीने काम करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या अंगी यावे असा प्रयत्न करणे हे काँग्रेसवाद्यांचे कर्तव्य आहे.

एकदा मनाचा निश्चय झाला तर ही क्रांती सोपी आहे. काँग्रेसवाद्यांनी आपल्या घरापासूनच या क्रांतीस सुरुवात करावी. बायका म्हणजे बाहुल्या किंवा उपभोग्य वस्तु आहेत असे

न समजता त्या सेवेच्या समान क्षेत्रात सन्माननीय सहकारी आहेत, असे समजून त्यांच्याशी तदनुरूप वर्तन ठेवावे. हा उद्देश पार पाडण्यासाठी ज्यांना शाळा कॉलेजांतील शिक्षण मिळालेले नाही त्यांनी स्वतःच्या पतींपासून जे काही मिळण्यासारखे असेल तेवढे. हेच म्हणणे जरूर त्या फेरफारासह माता व कन्या यांसही लागू पडते.

हिंदुस्थानच्या स्त्रियांच्या असहाय्य स्थितीचे हे एक एकांगी चित्र मी येथे रेखाटले आहे, हे येथे सांगण्याची आवश्यकता नसावी. मला या गोष्टीची पूर्ण जाणीव आहे की, खेड्यांतून सामान्यतः स्त्रिया यत्किंचितही दबल्या गेल्याशिवाय पुरुषांशी बरोबरीच्या नात्याने वागतात; आणि काही बाबतीत तर त्यांच्यावर वर्चस्व देखील गाजवतात. परंतु एखाद्या निष्पक्ष परकीय मनुष्याला असेच वाटेल की, कायदा व रूढी या दोन्ही दृष्टींनी आपल्या येथील स्त्रियांचा दर्जा सर्व बाबतीत अगदी खराब आहे, आणि त्यांत आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणणे आवश्यक आहे.

१०. आरोग्य आणि स्वच्छतेचें शिक्षण

विधायक कार्यक्रमात ग्रामसफाईचा एक स्वतंत्र बाब म्हणून समावेश केल्यानंतर आरोग्य व स्वच्छतेच्या, शिक्षणाला वेगळे स्थान देण्याची काय जरूर, असा प्रश्न वाचकाडून येणे शक्य आहे. ग्रामसफाईबरोबरच हा विषय घेता आला असता खरा, परंतु विधायक कार्यक्रमाच्या वेगवेगळ्या मुद्द्यात ढवळाढवळ करायची माझी इच्छा नव्हती. केवळ ग्रामसफाईचा उल्लेख केल्याने त्यात आरोग्य व स्वच्छतेचा समावेश होऊ शकत नाही. स्वतःच्या आरोग्याचे रक्षण करण्याची कला, आणि स्वच्छतेचे ज्ञान हा एक स्वतंत्र अभ्यासाचा: आणि तदनुसार वर्तन करण्याचा विषय आहे. कोणत्याही सुव्यवस्थित समाजामध्ये नागरिकांना आरोग्य व स्वच्छतेच्या नियमांचे ज्ञान असते व त्याचे ते पालनही करतात. मनुष्यजातीला ज्या अनेक व्याधींनी ग्रासले आहे त्यापैकी बहुतेक रोगांना कारण आरोग्य व स्वच्छतेच्या नियमांचे अज्ञान व उपेक्षा ही होत, ही गोष्ट आता निःसंदिग्धपणे सिद्ध झालेली आहे. आपल्या येथे जे मृत्यूचे फारच मोठे प्रमाण आहे त्याचे मुख्य कारण आपल्या लोकांच्या शरीरांना कुरतडून खाणारे दारिद्र्य आहे यात तिळमात्र शंका नाही; परंतु लोकांना जर आरोग्य व स्वच्छतेच्या बाबतीत योग्य शिक्षण दिले तर हे प्रमाण बरेच कमी करता येण्यासारखे आहे.

“निरोगी शरीरात निरोगी मन (वास करते)” हा मानवजातीसाठी कदाचित् पहिला नियम असावा. या नियमातील सत्य स्वतः सिद्ध आहे. मन आणि शरीर यांच्यामध्ये अनिवार्य असा संबंध आहे. आपली मने जर निरोगी झाली तर आपण सर्व अनिवार्य असा संबंध आहे. आपली मने जर निरोगी झाली तर आपण सर्व प्रकारच्या हिंसेचा त्याग करू, आणि मग स्वाभाविकपणे आरोग्याच्या नियमांचे पालन करू म्हणजे आपली शरीरे अनायासे निरोगी होतील. म्हणून विधायक कार्यक्रमाच्या या बाबीकडे कोणताही काँग्रेसवादी दुर्लक्ष करणार नाही अशी मी आशा बाळगतो. आरोग्य आणि स्वच्छतेचे मुलभूत सिद्धांत फार साधे व सहज शिकून घेण्यासारखे आहेत. अडचण काय ती ते पाळण्याच्या बाबतीत येते. काही नियम येथे देतो:

अत्यंत शुद्ध विचार मनांत आणीत जा आणि सर्व रिकामटेकड्या व मलिन विचारांची हकालपट्टी करा.

रात्रंदिवस स्वच्छ व ताजी हवा घ्या.

शारीरिक व मानसिक श्रमात समतोलपणा राखा.

ताठ उभे राहा, ताठ बसा, आणि आपल्या एकूणएक कामात व्यवस्थित आणि निर्मळ राहा. आणि ही सर्व कामे तुमच्या आंतरिक स्थितीची निदर्शक होऊ द्या.

आपल्या मानव-बांधवांच्या सेवेसाठी जगण्याकरिता खा. स्वतःच्या स्वादतृप्तीसाठी खाऊ-जगू नका. एवढ्यासाठी तुमचे मन व शरीर यांना सुस्थितीत ठेवण्यासाठी आवश्यक असेल इतकाच तुमचा आहार असावा. मनुष्य जशा प्रकारचा आहार घेतो तसा होतो.

तुमचे पाणी, अन्न आणि हवा ही सर्व स्वच्छ व शुद्ध असली पाहिजेत; आणि केवळ स्वतःपुरती स्वच्छता बाळगून तुम्ही समाधान न मानता, जी त्रिविध स्वच्छता तुम्हाला स्वतःच्या बाबतीत पाळावीशी वाटेल त्याच त्रिविध स्वच्छतेचा प्रचार आपल्या भोंवताली तुम्ही करा.

११. प्रांतीय भाषा

आपल्या मातृभाषेपेक्षा इंग्रजी भाषेविषयी आपण जास्त प्रेम बाळगू लागलो. त्यामुळे सुशिक्षित आणि राजकीयदृष्ट्या जागृत असे वरचे वर्ग आणि सामान्य जनता ही एकमेकांपासून फार दुरावली आहेत. त्यामुळे हिंदुस्थानातील भाषांना दारिद्र्य आले आहे. एखादा गहन तात्त्विक विचार मातृभाषेत व्यक्त करण्याचा वृथा प्रयत्न आपण करू लागलो म्हणजे आपण अगदी गटंगळ्या खाऊ लागतो. शास्त्रीय पारिभाषिक शब्द आपल्यापाशी नाहीत. याचा परिणाम अत्यंत भयंकर झाला आहे. सामान्य जनता आधुनिक विचारापासून वेगळी पडून दूरच्या दूर राहते. हिंदुस्थानातील महान भाषांच्या या उपेक्षेमुळे हिंदुस्थानची जी कुसेवा व हानी झाली आहे तिचे बरोबर माप आपल्याला आज काढता येणार नाही; कारण की, आपण या घटनेच्या फारच नजीक आहोत. परंतु एवढी गोष्ट अहिंसेवर उभारलेल्या स्वराज्यात अंतर्भूत झालेली आहेच. स्वराज्याच्या चळवळीतील प्रत्येक पाऊल व त्यांचे रहस्य काय आहे, हे समजल्याशिवाय जनतेला हे काम संपूर्णपणे करता येणार नाही. आणि लोकांना त्यांच्या भाषांतून प्रत्येक पाऊल नीट समजावून सांगितल्याशिवाय हे अशक्य आहे.

१२. राष्ट्रभाषा

याशिवाय आपल्याला अखिल भारतीय दळणवळणासाठी हिंदुस्थानातील भाषांपैकी जास्तीत जास्त लोकांना जी भाषा येते व समजते, व जी इतरांना सहज शिकता येण्यासारखी आहे अशा एका भाषेची जरूर आहे. ही भाषा निर्विवादपणे हिंदीच होय. उत्तर हिंदुस्थानाकडील हिंदु व मुसलमान या दोघांना ही भाषा समजते व बोलता येते. उर्दू लिपीत ती लिहिली असली म्हणजे तिला उर्दू म्हणतात. काँग्रेसने १९२५ मध्ये कानपूरच्या बैठकीत पास केलेल्या प्रसिद्ध ठरावात या अखिल भारतीय भाषेला हिंदुस्थानी हे नाव दिलेले आहे. आणि त्यावेळेपासून निदान तात्त्विकदृष्ट्या तरी हिंदुस्थानी ही राष्ट्रभाषा मानली जाते. मी 'तात्त्विक दृष्ट्या' म्हणतो याचे कारण असे की, काँग्रेसवाद्यांनी देखील या भाषेचा पाहिजे तसा व्यवहारात उपयोग केला नाही. १९२० सालापासून सामान्य जनतेच्या राजकीय शिक्षणाच्या दृष्टीने हिंदुस्थानच्या प्रांतीय भाषांचे महत्त्व, त्याचप्रमाणे राजकीय दृष्टीने जागृत झालेल्या हिंदी लोकांना सहज बोलता येईल आणि काँग्रेसच्या अखिल भारतीय सभा संमेलनांतून हजर राहणाऱ्या वेगवेगळ्या प्रांतांतील काँग्रेसवाद्यांना समजेल अशा एका अखिल भारतीय राष्ट्रभाषेचे महत्त्व स्वीकारण्याचा एक प्रयत्न बुद्धीपुरास्पर सुरु झालेला आहे. ही राष्ट्रभाषा आपल्याला उर्दू व नागरी या दोन्ही लिपीत लिहिता आणि तिची ही दोन्ही स्वरूपे समजून बोलता आली पाहिजेत.

पुष्कळ काँग्रेसवाद्यांनी कानपूरच्या ठरावाची अंमलबजावणी केली नाही असे मला मोठ्या दुःखाने म्हणावे लागते. आणि त्यामुळे काँग्रेसवादी इंग्रजीत बोलण्याचा आग्रह धरीत व स्वतःच्या सोयीसाठी इतरांना इंग्रजीत बोलण्यास भाग पाडीत आहेत असे, माझ्या मते लाजिरवाणे, दृश्य आपल्या दृष्टीस पडते. इंग्रजीने आपल्यावर जी मोहिनी टाकली आहे तिचे पाश अजून तुटले नाहीत. या मोहिनीत गुरफटल्यामुळे आपण हिंदुस्थानची त्याच्या ध्येयाप्रत होणारी प्रगति खुंटवीत आहोत. इंग्रजी भाषेच्या शिक्षणाप्रीत्यर्थ आपण जितकी वर्षे खर्च करतो तितके महिने तरी हिंदुस्थानी भाषा शिकण्यासाठी खर्च करण्याची आपण तसदी घेतली नाही, तर सामान्य जनतेविषयींचे आपले प्रेम अगदीच वरकांती म्हटले पाहिजे.

१३. आर्थिक समानता

आर्थिक समता ही अहिंसक स्वातंत्र्याची गुरुकिल्ली आहे. आर्थिक समतेसाठी झटणे म्हणजे भांडवलवाले आणि कामगार यांजमधील सनातन भांडण मिटवणे होय. याचा अर्थ असा की, एका बाजूला ज्या मुठभरर श्रीमंत लोकांच्या हातात राष्ट्राच्या संपत्तीचा फार मोठा भाग केंद्रित झालेला आहे त्यांची संपत्ति कमी करणे, आणि दुसऱ्या बाजूस अर्धपोटी व नग्न राहणाऱ्या कोट्यावधी लोकांची संपत्ति वाढविणे होय. मुठभर श्रीमंत आणि कोट्यावधी वुमुक्षित लोक यांच्यामधील अफाट अंतर जोपर्यंत कायम आहे तोपर्यंत अहिंसात्मक राज्यपद्धति अशक्य आहे. स्वतंत्र हिंदुस्थानात नव्या दिल्लीचे राजवाडे आणि जवळच काबाडकष्ट करणाऱ्या गरीब मजुरांच्या कंगाल झोपडया यामधील विषमता एक दिवस सुद्धा टिकणे अशक्य आहे; कारण, त्यात गरीबांना देशातील श्रीमंतातल्या श्रीमंत लोकांच्या बरोबरीने सत्ता भोगावयास मिळेल. श्रीमंत लोकांनी संपत्तीचा आणि तिच्यामुळे प्राप्त होणाऱ्या सत्तेचा स्वेच्छेने त्याग करून सर्व जनहितासाठी इतरांना तिचे अंशभागी न केले, तर केव्हातरी एक दिवस हिंसक आणि रक्तपाताची क्रांती घडून येणार हे निश्चित समजावे.

माझ्या ट्रस्टीपणाच्या सिद्धांताचा पुष्कळ उपहास करण्यात आला आहे, तरी मी त्याला चिकटून राहिलो आहे. त्या स्थितीला जाऊन पोहोचणे कठिण आहे हे खरे आहे. अहिंसेचेही असेच नाही का? परंतु १९२० सालीच आपण ही उरावरची चढण चढून जाण्याचा निश्चय केला. हा पुरुषार्थ करून पाहण्यासारखा आहे असे आपल्याला आढळून आले आहे. हा पुरुषार्थ करीत असताना अहिंसा कशा रितीने काम करते याचे रोज वाढते आकलन आपल्याला होत जावे हे जरूरीचे आहे. काँग्रेसवादी मंडळी या कामी चिकाटीने प्रयत्नपूर्वक संशोधन करतील आणि अहिंसा का व कशासाठी पाळावयास पाहिजे, याची कारणे स्वतःच्या मनाशी विचार करून ठरवतील अशी अपेक्षा आहे. समाजात प्रवर्तमान असलेल्या विषमता अहिंसेच्या किंवा हिंसेच्या मार्गाने कशा रितीने नाहीशा करता येतील त्याचा त्यांनी आपल्या मनाशी विचार करून पाहावा. मला वाटते की, हिंसेचा मार्ग आपल्या परिचयाचा आहे. समानता स्थापन करण्याच्या कामी तो कोठेही यशस्वी झालेला नाही.

हा अहिंसक प्रयोग अजून प्रयोगाच्या अवस्थेतच आहे. प्रत्यक्ष वस्तुपाठ म्हणून दाखविता येईल असे फारसे साधन अजून आपल्यापाशी नाही. एवढे मात्र निश्चित आहे की, कितीही हळू हळू का होईना, ही पद्धत समानतेच्या दिशेने काम करू लागली आहे. आणि अहिंसा ही हृदयपरिवर्तन करण्याची प्रक्रिया असल्याकरणाने हे हृदयपरिवर्तन जर झाले तर ते कायमचेच होईल. अहिंसेच्या पायावर उभारलेल्या समाजाला किंवा राष्ट्राला आपल्या इमारतीवर बाहेरून किंवा आतून होणाऱ्या हल्ल्याचा प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य असले पाहिजे. राष्ट्रीय महासभेत श्रीमंत काँग्रेसवादीही आहेत; त्यांनी याबाबतीत पुढाकार घेऊन मार्ग दाखवायला पाहिजे. आपल्या या लढयामुळे प्रत्येक काँग्रेसवाद्याला आपले अंतःकरण अगदी खोलवर तपासून पाहण्याची संधी मिळत आहे. समानता जर कधी काळी तरी आपल्याला सिद्ध करावयाची असेल, तर तिचा पाया आताच घातला पाहिजे. महत्त्वाच्या अशा मोठमोठ्या सुधारणा स्वराज्य मिळाल्यानंतर घडून येतील असे ज्यांना वाटत असेल ते अहिंसक स्वराज्याच्या अगदी प्राथमिक स्वरूपाच्या कार्याच्या बाबतीत स्वतःशी प्रतारणा करून घेत आहेत. हे स्वराज्य काही कोणे एके दिवशी सुप्रभाती एकाएकी आभाळातून पडणार नाही. परंतु आपण सर्वांनी मिळून स्वकष्टाने एक एक वीट रचून त्याची इमारत उभारावयाची आहे. या दिशेने आपण बराच पल्ला गाठला आहे; परंतु अजून पुष्कळ लांब व कंटाळवाणा मार्ग बाकी आहे. तो चालल्यानंतरच आपल्याला स्वप्नभेने दैदिप्यमान अशा स्वराज्याचे भव्य दर्शन घडेल, म्हणून आर्थिक समानता सिद्ध करण्याच्या कामी मी काय कामगिरी केली आहे, असा प्रश्न प्रत्येक काँग्रेसवाद्याने आपल्या मनाला विचारून पाहावा.

१४. शेतकरी

हा कार्यक्रम काही संपूर्ण नव्हे. स्वराज्याची इमारत ही एक प्रचंड इमारत आहे. ती रचण्याला ऐंशी कोटी हातांनी काम करावयाचे आहे. यात सर्वात मोठी संख्या शेतकऱ्यांची आहे. खरे सांगावयाचे म्हणजे यातील फार मोठा भाग (जवळजवळ ८० टक्के) शेतकऱ्यांचा असल्या कारणाने शेतकरी म्हणजेच काँग्रेस अशी स्थिती असावयास पाहिजे. परंतु आज अशी स्थिती नाही. स्वतःच्या अंगच्या अहिंसक शक्तीची जाणीव जेव्हा शेतकऱ्यांना होईल तेव्हा जगातील कोणतीही सत्ता त्यांच्या पुढे टिकू शकणार नाही.

सत्तेसाठी चाललेल्या अहमहमिकेच्या राजकारणात शेतकऱ्यांचा उपयोग करण्यात येऊ नये. असा उपयोग करण्याला मी अहिंसात्मक पद्धतीशी विरोधी मानतो. शेतकऱ्यांना संघटित करण्याची माझी पद्धत ज्यांना माहित करून घ्यावयाची असेल त्यांनी चंपारण्यातील लढ्याचा अभ्यास केल्यास त्यांना बरीच माहिती मिळेल. त्या लढ्यातच सत्याग्रहाचा पहिला प्रयोग हिंदुस्थानात झाला व त्याचा काय परिणाम झाला ते सर्व देशाला माहित आहे. ती एक सामुदायिक चळवळ बनली होती आणि आरंभापासून शेवटपर्यंत संपूर्णपणे अहिंसक राहिली होती. तीत वीस लाखांवर शेतकऱ्यांच्या हिताचा प्रश्न होता. एका शतकापासून शेतकऱ्यांना सहन कराव्या लागत असलेल्या एका विशिष्ट अडचणीच्या मुद्यावर लढा केंद्रित झाला होता. या अडचणीचे निवारण करण्यासाठी कित्येक हिंसक बंडे पूर्वी झाली होती. शेतकऱ्यांना दडपून टाकण्यात आले होते. अशा ठिकाणी अहिंसात्मक उपाय सहा महिन्यातच संपूर्णपणे यशस्वी झाला. राजकीय जागृतीसाठी कोणताही प्रत्यक्ष प्रयत्न न करताच चंपारण्यातील शेतकरी राजकीयदृष्ट्या जागृत झाले. आपल्या अडचणींच्या निवारणाच्या कामी अहिंसा कशी कार्यक्षम होते याचा प्रत्यक्ष पुरावा मिळल्याने ते काँग्रेसकडे आकर्षित झाले, आणि बाबू ब्रिजकिशोरप्रसाद, बाबू राजेंद्रप्रसाद यांच्या नेतृत्वाखाली गेल्या सविनय कायदेभंगाच्या लढ्याच्या प्रसंगी त्यांनी चांगली कामगिरी करून दाखवली.

याशिवाय खेडा, बारडोली व बोरसद येथील शेतकऱ्यांच्या चळवळींचा वाचकाने अभ्यास केला तर त्यापासूनही त्याला चांगला बोध मिळेल. या सर्व चळवळींच्या यशाचे रहस्य शेतकऱ्यांच्या स्वतःच्या व त्यांना प्रत्यक्ष सोसाव्या लागणाऱ्या अडचणींखेरीज इतर कोणत्याही

राजकीय हेतूसाठी त्यांचा उपयोग न करण्याच्या निश्चयात सांठवलेले आहे. एखाद्या विशिष्ट अन्यायानिमित्ताने त्यांची संघटना करण्याची गोष्ट त्यांना पटते. मग त्यांना अहिंसेवर प्रवचने द्यावी लागत नाहीत. स्वतःच्या तक्रारींचा एक परिणामकारक इलाज म्हणून त्यांना अहिंसेचा उपयोग करण्याचे प्रथम शिकू द्या, ते त्यांना समजते; आणि मग जेव्हा त्यांना सांगण्यांत येते की, तुम्ही जो इलाज वापरीत होता तो अहिंसक होता, तेव्हा ते चटकन त्याला अहिंसक म्हणून ओळखू लागतात.

या कार्याविषयी ज्यांना तळमळ असेल अशा काँग्रेसवाद्यांनी वरील दृष्टांताचा काळजीपूर्वक अभ्यास केल्यास शेतकऱ्यांसाठी व शेतकऱ्यांमध्ये काम कसे करता येईल हे त्यांना कळून येईल. कित्येक काँग्रेसवाद्यांनी शेतकऱ्यांची संघटना करण्यासाठी ज्या पद्धतीचे अवलंबन केले आहे तिच्यामुळे त्यांचे काहीच हित साधले नाही; उलट तिच्यामुळे त्यांचे कदाचित नुकसानच झाले असेल. ते कसेही असो, त्यांनी अहिंसेवर पद्धति वापरलेली नाही हे खास. यापैकी काही कार्यकर्ते आमचा अहिंसेवर विश्वास नाही असे प्रांजळपणे कबूल करतात; त्यांच्या या निखालसपणाबद्दल त्यांना श्रेयच दिले पाहिजे. मात्र अशा कार्यकर्त्यांना माझा एवढाच सल्ला आहे की, त्यांनी काँग्रेसचे नाव वापरू नये किंवा काँग्रेसवादी म्हणूनही काम करू नये.

शेतकरी आणि मजूर यांची अखिल भारतीय पायावर संघटना करण्याच्या चढाओढीपासून मी का दूर राहिलो आहे हे वाचकांच्या आता लक्षात येईल. सर्व कार्यकर्त्यांनी एकाच दिशेने जोर देऊन काम केले तर किती चांगले होईल बरे! परंतु आपल्या देशासारख्या अवाढव्य देशात असे होणे कदाचित अशक्य असेल. एवढे मात्र खरे की, अहिंसेत जबरदस्तीला वाव नाही. शांतपणे केलेला युक्तिवाद आणि अहिंसेच्या प्रयोगाचे प्रत्यक्ष दर्शन या दोन गोष्टीच इच्छित परिणाम घडवून आणतील असा विश्वास बाळगला पाहिजे.

मला वाटते की, मजूरांच्या प्रमाणेच शेतकऱ्यांच्या विशिष्ट प्रश्नांचा अभ्यास करून काम करणारे एक खाते काँग्रेसने आपल्या देखरेखीखाली चालवणे आवश्यक आहे.

१५. मजूर

अहमदाबाद येथील मजूर महाजन (गिरणी कामगार संघ) ही अखिल हिंदुस्थानाला अनुकरण करण्यासारखी नमुनेदार संस्था आहे. तिची उभारणी मात्र शुद्ध अहिंसेच्या पायावर झालेली आहे. तिच्या आजपर्यंतच्या कारकीर्दीत तिला कधी पीछेहाट करण्याचा प्रसंग आलेला नाही. कोणत्याही प्रकारची धामधूम किंवा अवडंबर केल्याशिवाय ती उत्तरोत्तर जास्त बलवान होत गेली आहे. या संस्थेजवळ आज स्वतःच्या मालकीचे हॉस्पिटल, गिरणी कामगारांच्या मुलांसाठी स्वतःच्या शाळा, प्रौढांसाठी वर्ग, स्वतःच्या मालकीचा एक छापखाना आणि खादी भंडार आणि राहण्याची जागाही आहे. बहुतेक सर्वच कामगार मतदार आहेत आणि निवडणूकीचा परिणाम त्यांच्या मतांवर अवलंबून असतो. प्रांतिक महासभा समितीच्या सांगण्यावरून त्यांनी मतदारांच्या यादीत आपली नावे नोंदविली. राष्ट्रीय महासभेच्या पक्षापक्षीच्या राजकारणात या संघाने कधीही भाग घेतलेला नाही. शहरच्या म्युनिसिपालीटीच्या धोरणावरही या संघाचा प्रभाव पडत असतो. संपूर्णपणे अहिंसात्मक असे संप अत्यंत यशस्वी करून दाखविण्याचे श्रेय या संस्थेला द्यावे लागते. येथील गिरणीमालक आणि कामगार यांच्यामधील परस्पर संबंधांत फार करून स्वेच्छेने पंचामार्फत न्याय-निवाडा करविण्यात येत असतो. माझे जर चालले, तर मी हिंदुस्थानातील सर्व मजूर संस्थांचे काम अहमदाबादच्या मजूर महाजनच्या धर्तीवर व्यवस्थित करून देईन. या महाजनाने अखिल भारतीय ट्रेड युनियन काँग्रेसच्या क्षेत्रांत घुसण्याचा कधीही प्रयत्न केला नाही. त्याचप्रमाणे त्या काँग्रेसच्या प्रभावापासून तो अलिप्त राहिलेला आहे. मला असा एक दिवस उगवण्याची आशा आहे की, जेव्हां ट्रेड युनियन काँग्रेसला अहमदाबाद मजूर महाजनची पद्धत स्वीकार्य वाटेल आणि अहमदाबाद येथील संस्थेला अखिल भारतीय युनियनची एक घटक संस्था म्हणून मान्य करता येईल. परंतु याची मला घाई नाही. योग्य वेळ आली म्हणजे ही गोष्ट आपोआप घडून येईल.

१६. आदिवासी लोक

रानीपरज (रानातील प्रजा) या शब्दाप्रमाणेच आदिवासी हा शब्द देखील नव्या बनावटीचा आहे. रानीपरज हा शब्द काळीपरज या शब्दासाठी योजिलेला आहे. (काळी परज याचा अर्थ काळी प्रजा असा होतो. परंतु या लोकांचा वर्ण इतर कोणत्याही वर्णापेक्षा जास्त काळा नाही.) हा शब्द मला वाटते श्री जुगताराम दवे यांनी बनवलेला आहे. त्याचप्रमाणे भील, गोंड, इत्यादी डोंगरातील जाती किंवा देशातील मुळचे राहणारे लोक यांच्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या आदिवासी या शब्दाचा अक्षरशः अर्थ देशातील मूळचे निवासी असा होतो; आणि तो मला वाटते, श्री ठक्करबापा यांनी बनवलेला आहे.

आदिवासी लोकांची सेवा ही देखील विधायक कार्यक्रमाचे एक अंग आहे. या कार्यक्रमात त्यांचा अनुक्रम जरी सोळावा आला आहे तरी त्याचे महत्त्व मात्र जरा सुद्धा कमी नाही. आपला देश इतका विशाल आणि त्यातील मानवजाती इतक्या विविध प्रकारच्या आहेत की, आपल्यापैकी सर्वात जास्त वाकबगार माणसाला देखील वेगवेगळ्या मानवजाती व त्यांच्या अवस्था याविषयी जे काही जाणण्यासारखे असते ते सर्व माहित करून घेता येत नाही. ही गोष्ट जसजशी आपल्या प्रत्ययास येते, तसतसे, राष्ट्राच्या प्रत्येक घटकाला आपण इतर प्रत्येक घटकाशी निगडीत आहोत, आपण सर्व एक आहोत, याची जिवंत व स्पष्ट जाणीव झाल्याखेरीज आपण एक अखंड राष्ट्र आहोत असा दावा सांगून तो सिद्ध करणे हे किती कठिण आहे, ते आपल्याला कळू लागते.

संबंध हिंदुस्थानात आदिवासींची एकूण संख्या दोन कोटींच्या वर आहे. ठक्करबापांनी किती तरी वर्षापूर्वी गुजरातमधील भील लोकांत काम सुरू केले. १९४० च्या सुमारास श्री बाळासाहेब खेर यांनी ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासींच्या या अतिआवश्यक सेवाकार्यात स्वतःच्या नेहमीच्या उत्साहाने उडी टाकली. ते हल्ली आदिवासी सेवा मंडळाचे अध्यक्ष आहेत.

हिंदुस्थानच्या इतर भागांतून असे कित्येक कार्यकर्ते आहेत, परंतु कार्याच्या मानाने ते फारच थोडे आहेत. खरोखरच, 'पीक तर पुष्कळ आले आहे; परंतु कापणी करणाऱ्या मजूरांचीच, वाण आहे.' आणि ही सर्व सेवा केवळ माणुसकीच्या स्वरूपाचीच सेवा नव्हे, परंतु भरीव राष्ट्रीय सेवा असून आपल्याला खऱ्या स्वातंत्र्याच्या जवळ नेणारी आहे, ही गोष्ट कोणाला नाकबूल करता येईल बरे?

१७. महारोगी

महारोगी हा शब्दच घृणास्पद असा आहे. महारोग्यांचे वसतिस्थान म्हणून हिंदुस्थानचा नंबर फक्त मध्य आफ्रिकेच्या खालोखाल असेल. तथापि आपल्यापैकी श्रेष्ठ म्हटल्या जाणाऱ्या इसमाइतकेच हे महारोगी देखील समाजाचे अंगभूत आहेत. परंतु होते असे की, वरच्या पायरीवरच्या लोकांना सेवेची सर्वात कमी जरूर असूनही त्यांच्यावरच आपणा सर्वांचे लक्ष केंद्रित झालेले असते; आणि ज्यांच्याकडे वास्तविकपणे पुष्कळच लक्ष देण्याच जरूर आहे अशा महारोग्यांच्या नशिबी केवळ बुद्धिपुरस्सर केलेली उपेक्षाच येते. या उपेक्षेला मला हृदयशून्य म्हणावेसे वाटते, आणि अहिंसेच्या दृष्टीने ती खरोखरच तशी आहे. आपल्याकडे फार करून मिशनरी लोकांनीच महारोग्यांविषयी काळजी वाहून त्यांची सेवा केलेली आहे, त्याबद्दल त्यांना धन्यवाद द्यावयास पाहिजे. केवळ निःस्वार्थ प्रेमाचे कार्य म्हणून हिंदी इसमाने चालवलेली महारोग्यांची एक मात्र संस्था वर्ध्यास श्री मनोहर दिवाण यांची आहे. श्री विनोबा भावे यांच्या प्रेरणेने व देखरेखेखाली तिचे काम चालू आहे. हिंदी राष्ट्राच्या धमन्यांतून जर खरोखरच नवजीवन वाहत असते. सत्यमय आणि अहिंसक साधनांच्याद्वारा शक्य तितक्या कमी वेळात स्वातंत्र्य प्राप्त करण्याची तळमळ आपल्याला वाटत असती, तर ज्याची कोणी काळजी वाहत नाही किंवा ज्याचा कोणाला पत्तादेखील नाही असा एकदेखील महारोगी किंवा भिकारी हिंदुस्थानात आढळला नसता. विधायक कार्यक्रमाच्या या सुधारलेल्या आवृत्तीत रचनाकार्याच्या साखळीतील एक दुवा म्हणून महारोग्याला व त्याच्या सेवेला मी मुद्दाम दाखल करीत आहे. कारण महारोग्याची हिंदुस्थानात जी स्थिती आहे तीच स्थिती आपल्या भोवताली एक दृष्टिपात करून पाहिल्यास आधुनिक सुधारलेल्या जगात आपली आहे असे दिसून येईल. महासागरच्या पलीकडे आपल्या देशबांधवांची स्थिती कशी काय आहे तिचा तपास घ्या, म्हणजे माझ्या या विधानांतील तथ्य आपल्याला पटेल.

१८. विद्यार्थी

विद्यार्थ्यांना मी शेवटी राखून ठेवले आहे. त्यांच्याशी मी नेहेमी गाढ संपर्क साधीत आलो आहे. ते मला ओळखतात व मी त्यांचे हृदय जाणतो. त्यांनी माझे पुष्कळ काम केलेले आहे. कॉलेजातून बाहेर पडलेले पुष्कळ विद्यार्थी आज माझे माननीय सहकारी आहेत. भविष्यकाळची आशा त्यांच्यावर आहे हे मी जाणून आहे. असहकारितेची चळवळ ऐन भरात होती त्यावेळी त्यांना आपली शाळा कॉलेजे सोडून देण्यास सांगण्यात आले होते. काँग्रेसच्या हाकेला ओ देऊन ज्यांनी शाळा कॉलेजे सोडली असे कित्येक अध्यापक आणि विद्यार्थी राष्ट्रकार्याला चिकटून राहिले आहेत आणि त्यामुळे त्यांच्या देशाला व त्यांना स्वतःला पुष्कळ लाभ झालेला आहे. अनुकूल वातावरणाच्या अभावी विद्यार्थ्यांना शाळा कॉलेजे सोडण्याचा आदेश पुनः देण्यात आला नाही. परंतु अनुभवांती असे दिसून आले आहे की, प्रचलित शिक्षण जरी व्यर्थ अस्वाभाविक आहे, तरी त्याची मोहिनी अशी काही प्रबळ आहे की, देशातील तरुणांना तिच्या तावडीतून सुटता येत नाही. कॉलेजातील शिक्षणाने त्यांना करिअर (प्रतिष्ठित जीवनाचे साधन) उपलब्ध होते. पांढरपेशांच्या समाजात प्रवेश करण्याचा तो एक परवाना आहे. रूढ चाकोरीतून गेल्याशिवाय इतर भागाने त्यांची क्षम्य अशी ज्ञानपिपासा तृप्त होऊ शकत नाही. मातृभाषेचे स्थान पटकावून बसलेल्या सर्वथा परकीय अशा भाषेचे ज्ञान प्राप्त करण्याचा पायी कितीतरी अमूल्य वर्षे फुकट दवडावी लागतात त्यांचे त्यांना काही वाटत नाही. असे करण्यात पाप आहे याची त्यांना कधी जाणीव होत नाही. आधुनिक विचारसंपत्ती आणि आधुनिक शास्त्रे यांचा परिचय करून घेण्याच्या दृष्टीने देशी भाषा निरुपयोगी आहेत असे त्यांनी व त्यांच्या शिक्षकांनी आपल्या मनाशी पक्के ठरवून टाकलेले आहे. जापानी लोकांचे कसे काय चालले असेल त्याचे मला नवल वाटते. कारण मला असे माहित आहे की, त्यांचे सर्व शिक्षण जापानीतूनच देण्यात येते. शिवाय चीनच्या सेनाधिपतींना इंग्रजी येत असले तरी फारच थोडे येत असेल.

परंतु आपले विद्यार्थी असे असले तरी या युवक-युवतींमधूनच राष्ट्राचे भावी पुढारी निर्माण व्हावयाचे आहेत. दुर्दैवाने त्यांच्यावर नाही नाही तसल्या वातावरणाचा प्रभाव पडत असतो. अहिंसेचे आकर्षण त्यांना क्वचितच वाटते. ठोशास ठोसा किंवा एकास दोन ठोसे हा न्याय सहज पटण्यासारखा आहे. याचा परिणाम क्षणिक असला तरी तात्काळ होताना दिसतो. पशुपशुंतील

किंवा मानवी प्राण्यांमधील युद्धाच्या वेळी आपल्या दृष्टिस पडणारा हा पाशवी शक्तींचा कधीही न संपणारा चुरशीचा सामना आहे. अहिंसेच्या यथायोग्य आकलनासाठी धिम्मेपणाने संशोधन करण्याची आणि त्याही पेक्षा जास्त धिम्मेपणाने आणि कष्ट सहन करून आचरण करण्याची जरूर असते. विद्यार्थ्यांना आपल्याकडे ओढून घेण्यासाठी उमेदवार लोकांच्या चाललेल्या स्पर्धेत मी पडलो नाही याची कारणे शेतकरी आणि मजूर यांच्याबाबतीत जी मी सांगितली तीच होत. परंतु विद्यार्थी या शब्दाचा जास्त व्यापक अर्थ केल्यास मी स्वतःच त्यांचा एक विद्यार्थीबंधु आहे. पण माझे विद्यापीठ त्यांच्याहून वेगळ्या प्रकारचे आहे. माझ्या युनिवर्सिटीत येऊन माझ्या संशोधन कार्यास येऊन मिळण्याचे त्यांना माझे कायमचे आमंत्रण आहे. तीत दाखल होण्याच्या शर्ती खालील प्रमाणे आहेत:

१. विद्यार्थ्यांनी पक्षापक्षीच्या राजकारणांत भाग घेऊ नये. ते विद्यार्थी आहेत, संशोधक आहेत, राजकारणी पुरुष नव्हेत.

२. त्यांनी राजकीय संपांचे अवलंबन करू नये. त्यांचे उपास्य वीर (पुरुष) असावेत; परंतु आपल्या वीर पुरुषांविषयी आपली भक्ती दर्शविण्याचा मार्ग त्यांच्यातील उत्तम अंशाचे अनुकरण करणे हा असावा; त्या वीरांना कैदेत टाकले, किंवा ते वारले किंवा त्यांना फाशी जरी देण्यात आली तरी सुद्धा संप करणे, हा नसावा. त्यांचे दुःख असह्य असेल आणि सर्व विद्यार्थ्यांना सारख्याच तीव्रतेने ते वाटत असेल तर अशा प्रसंगी आपल्या आचार्यांच्या समंतीने शाळा कोलेजे बंद ठेवण्यात यावीत. विद्यार्थ्यांचे म्हणणे आचार्यांनी जर ऐकले नाही तर त्यांना आपल्या संस्था सभ्यतापूर्वक सोडून जाण्याची व संचालकांना पश्चात्ताप होऊन ते त्यांना परत बोलावेपर्यंत परत न येण्याची मोकळीक आहेच. कोणत्याही कारणाने अधिकाऱ्यांविरुद्ध किंवा संपांत सामील न होणाऱ्या विद्यार्थ्यांविरुद्ध त्यांना असा आत्मविश्वास असावयास पाहिजे की, जर आपल्यात एकी असेल आणि आपले वर्तन प्रतिष्ठित असेल, तर आपला विजय खात्रीने होणार.

३. त्यांनी सर्वांनी सशास्त्र रीतीने व पद्धतशीरपणे यज्ञार्थ सूत कांतले पाहिजे. त्यांची साधने नेहेमी नीटनेटकी, स्वच्छ, व्यवस्थित आणि कार्यक्षम स्थितीत असली पाहिजेत. शक्य असल्यास ती त्यांनी स्वतः तयार करण्यास शिकावे. त्याचे सूत स्वाभाविकपणेच उत्तम प्रकारचे असेल. सूत

कांतण्याविषयीच्या साहित्याचा त्यांनी अभ्यास करावा व त्यातील आर्थिक, सामाजिक, नैतिक व राजकीय रहस्ये समजूत घ्यावीत.

४. त्यांनी सर्व कपडेलत्ते खादीचेच वापरावेत; आणि विलायती किंवा यंत्राच्या साहाय्याने तयार झालेल्या तत्सम देशी वस्तु न वापरता खेडेगावात तयार झालेल्या वस्तूच वापराव्यात.

५. त्यांनी 'वंदे मातरम्' हे गीत किंवा राष्ट्रीय ध्वज इतरांवर जबरदस्तीने लादू नये. त्यांनी राष्ट्रीय ध्वजांकित गुंड्या किंवा बिल्ले स्वतः खुशाल वापरावेत, परंतु इतरांवर तसे करण्याची बळजबरी करू नये.

६. तिरंगी झेंड्याचा संदेश आपल्या जीवनात प्रयत्नपूर्वक उतरवून जातिनिष्ठपणाला किंवा अस्पृश्यतेला आपल्या अंतःकरणांत त्यांनी थारा देऊ नये. इतर धर्मांच्या विद्यार्थ्यांबरोबर तसेच हरिजनांबरोबर ते आपले आप्तेष्ट आहेत अशा भावनेने त्यांनी खरी मैत्री जोडावी.

७. आपले शेजारीपाजारी जखमी झाले तर त्यास प्राथमिक उपचाराची मदत करण्याचा त्यांनी नेम धरावा; आसपासच्या खेड्यात जाऊन तेथे साफसुफीचे व भंग्याचे काम करावे, आणि खेड्यांतील मुलांना आणि प्रौढांना शिकवावे.

८. त्यांनी राष्ट्रभाषा हिंदुस्थानी तिच्या हल्लीच्या दुहेरी स्वरूपात भाषेच्या दोन शैली व दोन लिपीसह-शिकून घ्यावी. म्हणजे उर्दू किंवा हिंदी यांपैकी कोणत्याही भाषेत बोलले किंवा नागरी किंवा उर्दू यांपैकी कोणत्याही लिपीत कोणी लिहिले तरी त्यांना नवख्यासारखे वाटणार नाही.

९. ते जे काही नवे शिकतील त्या सर्वांचे त्यांनी आपआपल्या मातृभाषेत भाषांतर करावे; आणि भोवतालच्या खेड्यांतून आपल्या साप्ताहिक फेरीच्या वेळी त्यांनी त्याचा लोकात प्रसार करावा.

१०. त्यांनी कोणतीही गोष्ट गुप्तपणे करू नये; आपल्या सर्व व्यवहारांमध्ये त्यांचे वर्तन संशयातीत आणि उघडपणाचे असावे; त्यांनी शुद्ध व संयमी जीवन घालवावे, सर्व भीतीचा त्याग करावा, आणि आपल्या दुर्बल सहाध्यायांचे संरक्षण करण्यास नेहमी तत्पर असावे; आणि आपले प्राण धोक्यात घालून देखील अहिंसक वर्तनाने दंगे शांत करण्याला तत्पर राहावे आणि

स्वराज्याच्या शेवटच्या लढ्याचा प्रसंग येईल तेव्हा त्यांनी आपल्या संस्था सोडून देऊन जरूर पडल्यास आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ स्वतःचे बलिदान द्यावे.

११. आपल्याबरोबर शिकत असलेल्या विद्यार्थी-भगिनींशी वागतांना त्यांचे वर्तन अत्यंत शुद्ध आणि सभ्यपणाचे असावे.

विद्यार्थ्यांसाठी हा जो कार्यक्रम मी आंखून दिला आहे त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी त्यांनी पुरेसा वेळ काढला पाहिजे, ते पुष्कळ वेळ आळसात फुकट घालवतात हे मला माहित आहे. वेळेची कडक काटकसर केल्यास त्यांना पुष्कळ तास वाचवता येतील. परंतु कोणाही विद्यार्थ्यांवर फाजिल ताण पडावा अशी माझी इच्छा नाही. एवढ्यासाठी सर्व देशप्रेमी विद्यार्थ्यांना मला असा सल्ला द्यावासा वाटतो की, त्यांनी या कार्यक्रमाप्रीत्यर्थ एक वर्ष घालवावे; व ते एकाच वेळेला न घालवता आपल्या संबंध अभ्यासाच्या समग्र काळात थोडा-थोडा वेळ करून घालवावे. अशा रीतीने राष्ट्रकार्यास दिलेले एक वर्ष फुकट गेले नाही असे त्यांना दिसून येईल. त्यांच्या मानसिक, नैतिक आणि शारीरिक संपत्तीत या प्रयत्नामुळे भर पडेल आणि स्वतःच्या विद्यार्थीदशेतही स्वातंत्र्याच्या चळवळीला भरीव मदत केल्याचे त्यांना श्रेय मिळेल.

सविनय कायदेभंगाचे स्थान

मी या पुस्तिकेत जागजागी म्हटलेंच आहे की, या विधायक कार्यक्रमांत संबंध राष्ट्राचे सहकार्य मिळवता आले, तर शुद्ध अहिंसात्मक प्रयत्नाच्याद्वारा स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी सविनय कायदेभंगाची आवश्यकता अनिवार्य राहणार नाही. परंतु असे सद्भाग्य राष्ट्रांना किंवा व्यक्तींना क्वचितच लाभते. एवढ्यासाठी राष्ट्रव्यापी अहिंसात्मक प्रयत्नात सविनय कायदेभंगाचे स्थान कोणते आहे ते जाणणें आवश्यक आहे. सविनय कायदेभंगाची तीन निश्चित कार्ये आहेत:

१. एखाद्या स्थानिक अन्यायाच्या निवारणासाठी त्याचा यशस्वीपणे प्रयोग करता येतो.

२. एखाद्या विशिष्ट अन्यायाचे किंवा अनिष्टाचे निवारण करणे हा हेतु असला तरी, त्याच्या तसल्या परिणामाकडे लक्ष न देता त्या अन्याय किंवा अनिष्टाच्या बाबतीत स्थानिक लोकांच्या भावना किंवा सदसद्विवेकबुद्धीला जागृत करण्यासाठी आत्मबलिदान म्हणून त्याचा प्रयोग करता येतो. चंपारण्यात मी जो सविनय कायदेभंग केला तो अशाच प्रकारचा होता. त्यावेळी परिणामाकडे माझे बिलकूल लक्ष नव्हते; एवढेच नव्हे, तर लोकदेखील कदाचित उदासीन राहतील असे मला पक्के वाटत होते. परंतु प्रत्यक्ष परिणाम वेगळाच घडला. त्याला आपापल्या रुचीप्रमाणे परमेश्वराची कृपा किंवा सद्भाग्य मानावे.

३. विधायक कार्यक्रमांमध्ये प्रजेकडून संपूर्ण सहकार्य मिळाले नाही तर त्याच्याऐवजी १९४१ मध्ये जसा केला होता तसा कायदेभंग करता येतो. तो जरी स्वातंत्र्याच्या लढ्याप्रीत्यर्थ केलेला व त्या लढ्याचाच एक अंश होता, तरी एका विशिष्ट मुद्यावर म्हणजे वाणीस्वातंत्र्याच्या प्रश्नावर बुद्धिपुरस्सर केंद्रित करण्यात आला होता. सविनय कायदेभंगाचा प्रयोग एखाद्या मोघम वस्तूसाठी-उदाहरणार्थ स्वातंत्र्यासाठी-कधीही करता येणार नाही. ज्याच्यासाठी सविनय कायदेभंग करावयाचा तो मुद्दा निश्चित, स्पष्ट समजण्याजोगा आणि प्रतिस्पर्धाला मान्य करता येईल असा त्याच्या आटोक्यातला असला पाहिजे. या पद्धतीचा प्रयोग योग्य तऱ्हेने झाला तर तिचे पर्यावसान अंतिम ध्येयाच्या प्राप्तीत झालेच पाहिजे.

सविनय कायदेभंगाचे क्षेत्र किती विशाल आहे व त्याने काय काय साधण्याजोगे आहे याचे मी येथे परीक्षण केलेले नाही. विधायक कार्यक्रम आणि सविनय कायदेभंग यांचा परस्पर संबंध

काय आहे हे वाचकास कळण्यास पुरे होईल इतके विवेचन मी येथे केले आहे. वर मी सांगितलेल्या उदाहरणापैकी पहिल्या दोहोंच्या बाबतीत व्यापक विधायक कार्यक्रमाची आवश्यकता, त्याचप्रमाणे शक्यताही नव्हती. परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीच सविनय कायदेभंगाची प्रत्यक्ष योजना करावयाची असेल, तेव्हा पूर्व तयारीची आवश्यकता असते; त्याचप्रमाणे जे लोक लढ्यात गुंतले आहेत त्यांच्या दृश्य आणि ज्ञानपूर्वक केलेल्या प्रयत्नाचे त्याला पाठबळ मिळावयास पाहिजे. अशा तऱ्हेने सविनय कायदेभंग हे लढवैयांना उत्तेजित करणारे आणि प्रतिस्पर्ध्यांना आह्वान देणारे असते. एवढ्यावरून वाचकाला स्पष्ट कळून आले असेल की, स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी केलेल्या सविनय कायदेभंगात विधायक कार्याच्या रूपाने कोट्यावधी लोकांचे सहकार्य मिळाले नाही तर तो कायदेभंग म्हणजे एक अविचारी साहसकर्मच ठरेल; आणि तो केवळ निरुपयोगी न होता नुकसानकारकही होईल.

उपसंहार

हा काही राष्ट्रीय महासभेच्या वतीने किंवा तिच्या मुख्य कार्यालयाच्या सूचनेवरून लिहिलेला निबंध नाही. सेवाग्राम येथे कित्येक सहकाऱ्यांशी झालेल्या चर्चेतून या निबंधाची उत्पत्ती झालेली आहे. विधायक कार्यक्रम आणि सविनय कायदेभंग यांचा परस्परसंबंध काय आहे आणि विधायक कार्यक्रमाची अंमलबजावणी कशी करावी हे दर्शविणाऱ्या माझ्या लेखणीतून उतरलेल्या एखाद्या लिखाणाची त्यांना आवश्यकता भासत आली होती. या छोटयाशा चोपड्याच्या द्वारा मी ती उणीव भरून काढण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो संपूर्ण आहे असे म्हणण्याचा माझा उद्देश नाही; परंतु या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी कशी करता येईल याचे पुरेसे सूचन यातून मिळेल.

येथे सांगितलेल्या बाबीपैकी एखाद्या बाबीचा स्वातंत्र्याच्या चळवळीचा भाग म्हणून केलेला उल्लेख पाहून तिचा उपहास करण्याची चूक वाचकाने करू नये. पुष्कळ लोक लहानमोठ्या अनेक गोष्टी त्यांचा अहिंसेशी किंवा स्वातंत्र्याशी संबंध जोडल्याशिवाय करीत. एखादा इसम सामान्य नागरिक म्हणून आपल्यापुढे वावरला तर आपल्याला त्याचे काही महत्त्व वाटत नाही; पण तोच मनुष्य जर सेनापति या नात्याने पुढे आला तर तो मोठा मनुष्य म्हटला जातो आणि लाखो लोकांचे प्राण त्याच्या मर्जीवर अवलंबून असतात. त्याचप्रमाणे एखाद्या गरीब विधवेच्या हातातील सुताचा राहाट तिला एखादी क्षुद्र दिडकी मिळवून देतो; परंतु तोच राहाट जवाहरलाल सारख्याच्या हातात असला म्हणजे हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याचे एक साधन बनतो. चरख्याला जी प्रतिष्ठा मिळाली आहे, ती त्याला जे कार्य आणि स्थान आपण नेमून दिले आहे त्यामुळे मिळालेली आहे. त्याचप्रमाणे विधायक कार्यक्रमाला जे कार्य व स्थान आपण नेमून दिले आहे त्यामुळेच त्याला एवढी प्रतिष्ठा व अमोघ शक्ति प्राप्त झाली आहे.

निदान माझे तरी मत आहे. ते एखाद्या वेड्या माणसाचे मत असू शकेल. जर हे मत काँग्रेसवाद्यांना पटले नाही, तर त्यांनी मला रजा द्यावी. कारण विधायक कार्यक्रमावाचून मी कायदेभंगाचा लढा चालवणे हे पक्षाघात झालेल्या हाताने चमचा उचलण्याचा प्रयत्न करण्यासारखे आहे.

पुणे, १३-११-१९४५

इंग्रजीवरून

* * *

